॥ श्रीः ॥

* चिन्तामणेः सिद्धांत लक्षणम् *



अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

अन्यनिष्ठवन्हेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता नवन्हित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति वन्हिर्नास्तीत्यप्रतीतेः ।

दीधित्याः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो

जागदीश्याः सिद्धान्तलक्षम् ।

वन्हित्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वादव्याप्तिरित्यन्यथा व्याप्ते प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म इति । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकेत्यस्य भावप्रधाननिर्देशतयाऽवच्छिन्नपदस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नत्वं लभ्यत इतिमूलेनाऽवच्छिन्नपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् * ।

---

* श्रीरस्तु ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन सममिति प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं॰ यत्तेनसममित्यवच्छिन्नपदयोजनया मावच्छिन्नेनसमं सामाधिकरण्यमित्यर्थपर्यवसानमेतल्लाभायैवावच्छेदोपादानमितिबोध्यम् यत्तु नञ्व्यत्यासमनङ्गीकृत्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यप्रतियोगित्वाभावसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थ इति तन्न सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तेः ॥

धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः । दण्ड्या-

---

यद्यपि महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तितादवस्थ्यम्, न च तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नित्वस्येत्यदोषः प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनाऽसतोवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्याप्ति सम्बन्धेन सत्वायोगात् तथापि साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्नाया एव प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षिततत्वाददोषः*। नच प्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तदितरपदेन स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विवक्षिततत्वात् + साध्यतावच्छेदकभिन्नो यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छेद्या प्रतियोगिता तु न निवेश्या। तथा सति तादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वसम्भवे साध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । अपि च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः तथा हि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तं साध्यवृत्ति यद् घटत्वादिकं तदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति तु नव्याः । द्रव्यत्वादिरूपेण धूमे वह्निव्याप्यत्वस्य धूमसामान्ये वा तत्तद्वह्निव्याप्यत्वस्य वारणार्थं विशिष्य लक्ष्यं निर्दिशति तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिना । तद्धर्मावच्छिन्नहेतुकतादृशधर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितेर्जनकतायां विषयविधयावच्छेदिका इति तदर्थः। तेन व्याप्तिपदेनापि तादृशसामानाधिकरण्योक्त्या न पौनरुक्त्यम् । व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय यावदिति ॥ ननु दण्डिमान् दण्डसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः चालनीन्यायेन दण्डमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । न च शुद्धसाध्यतावच्छे-

---

* वह्नित्वं महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं नेत्यादवच्छेदकतापर्याप्तेर्व्याप्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभ्मत्वाद्व्याप्तिं निश्चित्य प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्व निवेश्यमिति भावः॥ + नन्वेवमपि घटवत्ताज्ञानीयघटादिप्रकारतायाः घटत्वात्मकर्मयावच्छिन्नत्वादव्याप्तिः अथ येनरूपेण साध्यतावच्छेदकता तद्रूपविशिष्टानवच्छिन्नत्वस्यतदर्थत्वं विवक्ष्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्नित्वस्य स्वरूपतएव साध्यतावच्छेदकत्वादितिचेन्मैवम्।साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तदर्थत्वात्, परेतु यत्र प्रमेयस्यसाध्यतावच्छेदकता तत्र तदितराप्रसिध्या दण्ड्यादिस्थल इवपरम्परया प्रमेयत्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वमिति भाव ः॥

दौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव * साध्यतावच्छेदकमतो

दकस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नमिव विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थलेयेन रूपेण साध्यतावच्छेदकत्वं तत्तदितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । अन्यथा पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वह्निमान् धूमादित्यादाविव जातिमत्वान् घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्, घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, तथा च तद्दण्डवान्नास्तीतिप्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदण्डव्यक्तीनां दण्डत्वतदितरोभयानवच्छिन्नं यद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदभावसत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयदण्डवान्नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वोपलक्षितस्यैव तद्दण्डवान्नास्तीत्यादावपि तत्तोपलक्षित दण्डमात्रस्यैवावच्छेदकत्व कल्पनात् । केवलस्यावच्छेदकत्वासम्भव एव विशिष्टस्य तथात्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टदण्डादेरपि तथात्वापत्तेरत आह दण्ड्यादाविति । हेतुमति दण्डसामान्याभाव सत्त्वात् दण्डत्वमपि तादृशावच्छेदकमेवेत्यत उक्तं परम्परासम्बद्धमिति । तथा च स्वाश्रयवत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन + दण्डत्ववतौ दण्डिनः साधनवत्यभावविरहान्नाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रविष्टत्वात् । अन्यथा विषयितया रूपत्वादिमतो ज्ञानस्य समवायेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वाद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । यदि च शुद्धदण्डव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययान्तरासत्वात् तद्दण्डी नास्तीति प्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वं युक्तं दण्डी नास्तीतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्या दण्डस्यावच्छेदकत्वसिद्धौ प्रमेयदण्डवान्नास्तीत्यादेरपि तन्मात्रावच्छेदकत्वेनैव सामञ्जस्ये विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वाकल्पनात् तथा च

---

* एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः × स्वाश्रयेति ॥ दण्डिमानित्यनुमित्यनुरोधेन यादृशपरम्परासम्बन्धेनानवच्छेदकत्वं प्रविष्टं तादृशपरम्परायां यादृशसम्बन्धेनस्वाश्रयः प्रविष्टस्तादृशसम्बन्धेन तद्विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्य यादृशसम्बन्धेन तदाश्रयो निविष्टस्तादृशसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया भानस्यैवानुमितौ तस्य तादृशसम्बन्धेनभाननियामकत्वमभ्युपेयमितिभाव ः॥

वच्याप्तिः । इत्थञ्च इदं द्रव्यं* गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ

कथमुक्ताव्याप्तिरित्युच्यते तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वात् रूपादित्यादावव्याप्तिः सर्वस्या एव नीलत्वपीतत्वादिरूपाया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातेः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वात् रूपवति नीलो नास्तीत्यादिप्रत्ययादित्याशयेन दण्ड्यादावित्यादिपदमुपात्तम्। तथा च तत्रापि स्वन्यूनवृत्तिजात्याश्रयत्वसम्बन्धेन रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति भावः। साध्यतावच्छेदकमिति। अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः। तथा चोक्तव्याप्तिज्ञानाद्दण्ड्यंशे दण्डत्वप्रकारिका दण्डत्ववत्वानित्येवानुमितिः न तु दण्डिमानिति दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणबाधेन तदवच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसम्भवादिति भावः। वस्तुतो दण्डत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे दण्डिमानित्यनुमितिर्न स्यात् दण्डानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसादेव दण्डत्वादिकमित्यत्रादिपदमुपात्तम्। तेन तत्र दण्डव्यक्तीनामेव स्ववृत्तिदण्डत्वावच्छिन्नवत्तालक्षणपरम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वालाभात् दण्डिमानित्यनुमितेर्नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम्। केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिग्रहानुमित्योः कार्यकारणभावभेदात् यत्र दण्डत्वादिविशिष्टं साध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका एवं यत्र परम्परया दण्डत्वादिकमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः परम्परया तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः प्रयोजिकेति सामानाधिकरण्यांशे दण्डादेः प्रवेशाप्रवेशकृत एव दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्यनुमित्योर्दण्डादिविषयकत्वनियम इत्याहुः। यत्तु दण्डत्वधर्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्वज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं दण्डावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमित्यनुमितौ दण्डप्रकारकत्वं नानुपपन्नमिति। तत्तुच्छम्। परम्परयादण्डत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यापि "तादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सर्वत्र दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्युभयाकारानुमित्यापत्तेरुभय-

---

* केचिदत्र जातेरनुल्लेखाद्द्रव्यत्वं स्वरूपत एव भासत इति कथं द्रव्यत्वत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वमित्याशङ्क्य द्रव्यमित्यस्य द्रव्यत्ववदित्यर्थं वर्णयित्वा समादधिरे॥

सत्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादे र्नाव्याप्तिः। साधनस्य विशिष्टसत्वादेर्गुणादावद्वृत्तेः। सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि* निरूपकतावच्छेदकस्याऽधिकरणताव-

धर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसम्भवादिति दिक्। अपरे तु नोक्तव्याप्तिज्ञानं दण्डिमान् दण्डसंयोगादि (वह्निसंयोगवान्वे)त्याद्यनुमितौहेतुः किं तु वक्ष्यमाणान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानमत एव यथायथमित्यादिग्रन्थोपि सङ्गच्छत इत्याहुः। नव्यास्तु दण्डिमानित्यादौ नसंयोगेन दण्ड्यादेः प्रकारत्वं किं तु स्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन। नचैवमनुभवापलापापत्तिः। दीधितिकृन्मतेपि दण्डस्य साध्यतावच्छेदकधर्मविधया संयोगस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गविधयाऽवगाहितापलापापत्तेरिति प्राहुः॥ यद्रूपविशिष्टेत्यस्य फलमाह इत्थं चेति। चोवधारणे। इत्यादौ। इत्यादिन्यायस्थलीयहेतौ, तथा च न्यायः पक्षनिर्देशं विना नास्त्यत इदंपदेन तन्निर्देशः एवमग्रेपि। यत्तु द्रव्ये धर्मिणि तादात्म्येन गुणकर्मणोः साध्यताभ्रमं निरसितुं इदमिति पक्षनिर्देश इति। तन्मन्दम्। एवमपि इदन्त्वविशिष्टद्रव्ये गुणकर्मणोः साध्यताभ्रमस्यानिरासादिति। गुणादावद्वृत्तेरिति। गुणादावभावादित्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येति भावः + । यद्यप्यवश्यं क्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेव धूमवानितिप्रतीत्युपपत्तौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः तथापि हेतुतावच्छेदकधर्म्म स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोऽधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तथाविधहेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणमेवहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं वह्निमान् धूमादित्या

---

* भेदेपीति। अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः। नानाधिकरणकधूममभिप्रेत्याधिकरणभेदेनेति। एकाधिकरणकनानाधूममभिप्रेत्य धूमादिभेदेनेति बोध्यम्, × हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूप्यतानिरूपितनिरूपकतावन्निरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वादेव तादृशाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यातत्राव्याप्तिदानं बोध्यम्।

च्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्याप-कवन्हिसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमति

दौ च तादृशहेत्वधिकरणं धूमस्याधिकरणमात्रं द्रव्य विशिष्टसत्वा-दित्यादौ च तादृशहेत्वधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादि विशिष्टसत्ता-त्वे तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोऽधिकरणतावच्छे दकत्वस्य च द्वयोः सत्वादितिध्येयम् । साध्यसाधनभेदेन व्याप्ते भें दात् यत्र साधनतावच्छेदकं नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयस-मानाधिकरणत्वमेव निवेश्यमित्यपि वदन्ति । ननु सामानाधिकरण्य स्य व्याप्तित्वे तस्य प्रतिधूमं भिन्नत्वेन धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यै का व्याप्तिरिति व्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्येति, तथा च वह्नित्वधूमत्वाद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्यव्यवहारो न तु व-स्तुगत्यापि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेवं (सामान्यलक्षणाऽस्वी-कारे) महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमा दावसत्त्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कु-तः परामर्श इत्याशङ्कायामेकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्र-न्थोऽसङ्गत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रासभादीति । तथा च धू-मव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इतिज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति भावः * न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसमानाधिकरणधूमादि मत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्या प्तेरासभादिसाधारण्येपि न क्षतिरितिवाच्यम्।पक्षधर्मांशे विषयतयाऽ नुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशे तद्घटितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः । धूमत्वादिमतीति । तथा च तस्येतिमूलस्थं तत्पदं लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्रैवान्वितमिति भावः? ।

* रासभो वह्निव्याप्य इतिव्यवहारापत्तिस्तुन, समभिव्याहृतपदार्थताव च्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नव्यापकतायाएव भानोपगमात् रासभेप्रका रान्तरेणैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवात्, X सामन्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमाद्वि शिष्टपरामर्शानुपपत्त्या समानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्यव्याप्तित्वम् अथ सामानाधिकरण्यव्याप्तितापक्षेऽपि स्वाश्रयनिष्ठधूमत्वादिमत्वरूपपरम्प रासंबन्धेन तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् पक्षनिष्ठधूमादौ तादृशसंबन्धे महानसीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्यसत्वात् विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति किं समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्य व्याप्तित्वेनेतिचेत्तर्हिस्वाश्रयसमानाधि करणवृत्तिधूमत्वादिसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानस्यैव हेतुता किन्नोपेयते तादृश-परम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावइतिचेत्तुल्यंप्रकृतेऽपि ।? धूमव्यापकवह्नि सामानाधिकरण्यं व्याप्तीतरभिन्नं धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यत्वात् अ

तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं x वा व्याप्तिः आद्या
भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-
त्वादित्यादिसंग्रहायाऽसमानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्य-
त्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्ते

ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हीत्यादि ग्रन्था
नुपपत्तिस्तदवस्थैव विशिष्टसत्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्य
वतः सत्वस्य गुणादौ परामर्शात् गुणेऽपि द्रव्यत्वानुमितिः प्रमा स्या
स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः । तथा च
तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारिकैवपक्षधर्म-
ताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येवस्वरू
पत एव धूमत्वस्य भानं न तु धूमत्वत्वेन यतोगौरवमिति भावः आ-
द्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्निधूमयोरसन्निकर्षात्तयोःक-
थंव्याप्तिग्रह इति परामर्शीय पूर्वपक्षग्रन्थ इति भावः । द्वितीयेति । तथा
च तामभिप्रेत्यैवएकैवहि साव्याप्तिरितिपरामर्शीय सिद्धान्त ग्रन्थ
इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपवानेतद्रसादि-
त्यादावाद्याप्यभिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वव्याप्य
जातिमतोहेतुत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकीभूतानां नीलत्वादिजातीनां
नानात्वेन द्वितीयापि क्वचिद्भिन्नैवेति मन्तव्यम्, (आद्या
भिन्ना अनुमितेर्विषयविधया जनकतावच्छेदकाद्भिन्ना किन्तु
व्यवहारौपयिकीति । द्वितीयात्वभिन्ना विषयविधयानुमितिजनकता-
वच्छेदकादभिन्नैवेत्यर्थ इत्यपि कश्चित्) कपिसंयोगिन्येतत्पदार्थस्य
साध्यताभ्रमखण्डनार्थमयमितिपक्षनिर्देशः । सांप्रदायिकमते संयोगसा
मान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् कपीति । वृक्षमात्रे कपिसंयोगाभावाद
तदितान चाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव हेत्वधिकरणे निरवच्छि
न्नवृत्तित्वरूपस्यनिवेशादुक्ताव्याप्तिव्युदाससम्भवात् प्रतियोगिवैय

त्रभागासिद्धिः पक्षमात्रेधूमनिष्ठत्वविशेषणत्वे व्यभिचार अतउभयत्रतन्निवे
शः द्वितीयकल्पेतु धूमव्याप्यकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वानितिपरामर्शः ता-
दृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्ववद्व। नितिपरामर्शेपूर्वानुभूतसामानाधि-
करण्यविशिष्टधूमत्वविशिष्टस्यपर्वतेऽभावात्सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे उक्त
ग्रन्थासङ्गतिः। तदवस्थैव धूमत्वस्यधूमत्वत्वेन भानाद्गौरवञ्च प्रथमकल्पे धूम
त्वस्यस्वरूपतोभानमिति ननु सामानाधिकरण्यस्य कथं धूमत्वेभानमिति
चेद्धर्मिपारतन्त्र्येणेत्यवेहि ॥

वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति । तन्न । द्रव्ये संयोगसमान्याभावे मानाभावात । न च यो यदीयवाद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थयोरधिकरणनिवेशो मूलकृतामनुचित इति वाच्यम् । अग्रे समाधास्य मानत्वादिति भावः।तत् असमानाधिकरणान्तम्। ननु शाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेन सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्वात्कुतस्तत्सामान्याभावस्यद्रव्ये सम्भव इत्यत आह । संयोगस्येति। वृक्षत्वेति । शाखावच्छेदेन तत्तत्संयोगसत्वेपि वृक्षत्वावच्छेदेन कस्यांश्चिदपि संयोगव्यक्तेरसत्वात्तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसम्भवःअवच्छेदकभेदे नैकत्र भावाभावयोः समावेशादिति भावः ।नन्वेव वृक्षे संयोगसामान्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमित्यत आह तत्र चेति । तत्र संयोगसान्याभावे सत्वादित्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादि*।तथा च संयोगसामान्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यक्षमिति भावः।ननुप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिनो योग्यत्वमत्यन्ताभावग्रहे तन्त्रं न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वम् अन्यथा गुणेपि संयोगसामान्याभावस्य तादृशप्रत्यक्षं न स्यादित्यतआह परित इति । परितः सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकदोषाद्वेत्यर्थः । न चैवमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायां प्रत्यक्षं दुर्वारं, प्रतियोग्युपलम्भकसामग्र्या अपि दोषत्वोपगमात् प्रतियोगिन उपलब्धिर्यया इति व्युत्पत्या तस्या एव प्रस्तुतत्वादिति भावः। प्रतियोग्युपलम्भरूपदोषाभावस्य संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे कार्यसहभावेन हेतुत्वोपगमान्नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । न चेति । मानमिति परेणान्वयः । यो यदीयेति । यो + यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न

---

* अन्यथातीन्द्रियसंयोगसत्वेऽपिसंयोगसामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वोपपत्तेस्तत्रेतिव्यर्थमतस्तत्रेत्यस्य संयोगसामान्याभावइत्यर्थः ततश्चप्रतियोगितासम्बन्धेनेतिपूरितमितिभावः ॥

x असिद्धिवारणार्थमुभयावृत्तीति, सिद्धसाधनवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नेति, स्वप्रतियोगिवृत्तित्व स्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वमुभयावृत्तित्वम् ।

ननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्वस्योपाधित्वाच्च । एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्वा-

---

यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्न तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः। तेन न स्वरूपा-सिद्धिर्न वासिद्धसाधनम् । जात्युपादात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि नव्यभिचारः । न च सत्वगुणत्वोद्यवच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धेर्वारकस्योभया-वृत्तिपदस्य वैयर्थ्यम् ।व्यभिचारवारकस्यैवासिद्धिवारकस्यापि वि-शेषणस्य सार्थकतायाः पक्षधरमिश्रादिसम्मतत्वात्*।अतएव नित्य-त्वसाध्यकानुमाने सामान्यवत्वे सति विशेषगुणान्तरासमानाधि-करणैकमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौ+शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य शब्दम-ण्यालोके सार्थकत्वं तैः समर्थितम् । यद्वा यदीयानां यद्धर्मावच्छि-न्नप्रतियोगित्वानां यावतां विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियो-गिताकयावदभाववान्यः स तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववा-नित्यर्थः । तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्रत्येका-वच्छिन्नाभावकूटवत्वस्य पक्षे सत्वान्नासिद्धिर्नवा व्यर्थविशेषणत्व-मिति ध्येयम् । यो यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावदभाववान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थस्तु संयोगत्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिसंयोगत्वादिवृक्षान्यासमवेतत्वाद्यव-च्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वृक्षादौ पक्षे स्वरूपासिद्धत्वादनुपा-देयः। संयोगयावद्विशेषाभावाइति । न च सर्वावयवावच्छेदेन वृक्षे-गगनादेरेक एव संयोगो लाघवादिति तस्यैवाभावविरहात्संयोगया-वद्विशेषाभाववत्वं पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम् । अतिप्रसङ्ग-भङ्गाय ? शाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगं प्रति तत्तदवयव-त्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया वृक्षे व्याप्यवृत्तिगगनसंयोगस्यासम्भवा

---

* स्वसमानाधिकरणसाध्य व्याप्यतावच्छेकधर्मांतरघटितत्वस्यव्यर्थ-त्वेप्रकृते व्यर्थत्वं स्यास्यत्येवेति. पक्षवृत्तितावच्छेदकत्वस्य विशेषणं देयं, निष्प्रयोजनत्वमिति वा व्यर्थत्वमितिबोध्यम् ।

\+ नित्यत्वेसाध्येशब्दध्वंसेव्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् रूपादौव्यभिचा-रवारणाय समानाधिकरणान्तम् क्रियादौव्यभिचारवारणायबहिरिन्द्रियग्राह्येति ध्वंसभिन्नत्वेसतीत्यपिबोध्यम् अनित्यत्वेसाध्ये शब्दत्वगगनादौ यथाय-थं प्रयोजनमूह्यम् ॥ ? भाविशाखावृत्तिसंयोगो वर्तमानशाखायां जाय-तामित्यतिप्रसङ्गस्तयोरैक्यात् ।

दिति निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छे-

---

दिति भावः । प्राचां मते यत्तदर्थयोरननुगमादाह*एकावच्छेदेनेति । इदमुपाधेः साधनाव्यापकत्वरक्षायै । न चैवं तत्तत्संयोगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नत्वेन साध्यव्यापकत्वंदुर्घटम् (व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानङ्गीकारात्)इति वाच्यम् । एकावच्छेदेनेत्यनेन+निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य ? विवक्षितत्वात् । न च तथापि कपिसंयोगसामान्याभाववति वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभावस्यासत्वादुपाधेःसाध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् जात्यवच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्तौ साध्यविधया प्रवेशात् कपिसंयोगाभावस्य चातथात्वेन तं प्रति तदीययावद्विशेषाभावस्योक्तरूपेणाव्यापकत्वेऽपिक्षत्यभावात् । न चाभिघातादिसामान्याभावस्य वृक्षे सत्वात् तत्र च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभावस्यासत्वादेवमप्युपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात् केचित्तु... एकावच्छेदेनेत्यस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्याऽवच्छेद्यतासम्बन्धेनाभाववत्वेनेत्यर्थः तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभाववत्वमुपाधिरित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । यत्वेकावच्छेदेत्यस्य परम्परानवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाह । तन्न । व्याप्यवृत्तिरूपादीनां विशेषाभावस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदकस्याप्यसम्भवेन तत्रैव साध्याव्यापकत्वतादवस्थ्यादिति दिक् ।यत्तद्भ्यां विनाकृतमनुगतानुमानमाशङ्क्य निषेधति एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः व्यर्थेति । संयोगसामान्याभावस्य त्वन्मते केवलान्वयितया तत्साध्यतायामभाववत्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः।अथास्त्वभाववत्वादितितर्हि हेतुरत आह । अप्रयोजकत्वादिति। [अनुकूलतर्करहितत्वादित्यर्थः] ननु निरुपाधित्वमेव प्रयोजकमत आह।निर्गुणत्वा

---

* अननुगमस्यादोषत्वाद्वा + अयम्भावः, एकावच्छेदेने त्यस्याभावे यावद्विशेषाभाववत्वोपाधेर्हेतोश्चैक्येन. हेत्वभाववति उपाधे रवृत्तेः साधनाव्यापकत्वं न स्यादतस्तदुपादानम् । ? निरवच्छिन्नत्वञ्च स्वनिरूपितप्रतियोगितानिरूपितत्व, स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वम् ।...गुणविभाजकजातेरप्रवेशे लाघवादाह. केचित्त्विति ।

दकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वमसङ्गात्। यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः * नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते, तथा धूमत्यपि विरहो दहनस्य, इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न

दरिति। आदिनाद्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः। अत्र यद्यपि निर्गुणत्वोपाधेः स्वाभावेन साध्याभावोन्नायकतया न दोषत्वं संयोगस्यैव साध्याभावतया वृक्षादौ तस्येष्टत्वात् नापि व्यभिचारोन्नायकतया तत एव, तथापि स्वव्याप्यत्वेन साध्यस्य पक्षावृत्तित्वोन्नायकता दूषकत्वं बोध्यम्। संयोगसामान्याभावो न वृक्षवृत्तिः निर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानेपि वृक्षःसंयोगसामान्याभाववानित्यनुमितेः प्रतिरोधादिति ध्येयम्। ननु यो यद्धर्मस्यानवच्छेदकः स तदभावस्यावच्छेदक इति व्याप्त्यैव वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति। गुणादीति। तथा च व्यभिचारान्नोक्तव्याप्तिरिति भावः। ननु वृक्षत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं संयोग सामान्यानवच्छेदक त्वादिति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्वादेः पक्षसम त्वाद्तः स्वरूपासिद्धिमाह यथाचेति। प्रतिदण्डमिति। भिन्नत्वेपीति परेणान्वयः। नन्व व्यवहितपूर्ववर्तिजातीयताया अवच्छेदकं न दण्डत्वमति प्रसङ्गात् किन्त्वव्यवहितपूर्ववर्तिजातीयतायाः सा चाभिन्ना अत संयोगस्थलपत्वानुरूपं दृष्टान्तमाह वह्नीति। तत्सामान्यस्येति। घटपूर्ववर्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः। केचित्तु + कथितव्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथा तदभावानवच्छेदकत्वहेतुना तदवच्छेदकत्वमेव कुतो न वृक्षत्वादेः साध्यते वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामसत्त्वेपि संयोगसामान्यस्य सम्भवादित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थइत्याहुः। गुणस्येति। सामान्याभाव इति परेणान्वयः।

---

*कालभेदेन द्रव्ये संयोगसामान्याभावो वर्तत इतिवक्ष्यमाणत्वेन सम्प्रदाय इत्यस्वरसादुक्तम्। + निरुक्त व्याप्तावनुकूलतर्काभावात् न तन्निर्सिद्धिः यदि तदभावेऽपि तत्सिद्धिरुच्यते तर्हि संयोगसामान्याभावानवच्छेदकहेतुनासंयोगसामान्यावच्छेदकत्वमेव सिद्ध्येद्विति भावः।

शिखर इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्य वृत्तित्वात् वृत्तेः
व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वा
एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभाव

नन्वाद्यक्षणे घटे गुणो नास्तीति प्रत्यक्षमसम्भवि सन्निकर्षाद्यभावा
प्रथमक्षणे घटे गुणोनास्तीत्यादिव्यवहारादिकं च सन्दिग्धप्रामाण्य
कमतः स्थलान्तरमाह प्रलयावच्छेदेनेति तदानीं जन्यभावसत्वेप्रलय
एव व्याहन्येतेति भावः। ननु महाप्रलये मानाभावात्तदवच्छेदेनेत्य-
युक्तमत आह तथेति। ननूक्तप्रतीतिः पर्वतवृत्तिहुताशनावच्छेदकत्वा
भावं शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावं वा हुताशनेऽवगाह-
ते नतु पर्वत एव हुताशनाभावमिति यदि ब्रूयात्तत्राप्याह वृत्ते रिति
वृत्तेः सम्बन्धस्य वृत्तिमतः सम्बन्धवतः, तथाच यो यदवच्छेदेन य
दीययत्सम्बन्धाभाववान् स तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाव
वानिति व्याप्त्यापि शिखरावच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्य
भावसिद्धिरिति भावः* । यत्तूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथा तुल्यन्या
येन यो यदीययत्सम्बन्धवान् स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति व्याप्त्या
पि कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेः संयोगेन कुण्डादिमत्तापत्तेरित्युक्ता
वाह एवमिति। भेदो विशेषः+। घटवत्यपि काले इदानीं तन्तौ न
घट इति प्रतीत्या तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले घटाभावः तथा घटवत्यपि
कपाले घटनाशदशायामिदानीमिह कपाले न घट इत्यनुभवात्तत्काला
वच्छेदेन घटसामान्याभावः सिद्ध्यति। न चेदानीं तन्तुषु न घट
इत्यादिप्रतीतेरेतत्कालानवच्छेदेन तन्तुष्वेव घटाभावो विषयो न तु
तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले तथेति वाच्यम्। तन्तुषु घटाभावस्य व्याप्य-
वृत्तितयैतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वावगाहने उक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात्,
न च तथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभाव एव तन्तुषु भासतां तत्रेति
वाच्यम्। कालस्य प्रतियोगिकुक्षावग्रहेपि तादृशप्रतीतेस्तन्त्ववच्छेदे
न समये घटाभावावगाहित्वस्याऽऽनुभविकत्वादिति भावः। तथा

* न च तुल्ययुक्त्या वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वेवृत्तिमतोपि व्याप्यवृत्तित्वेन संयो
गप्रतियोगिकसमवायस्य व्याप्यवृत्तित्वेन संयोगस्यापि व्याप्यवृत्तित्व
मिति वाच्यम् गुणादौसमवायसत्वेपि संयोगाद्यसत्ववत् संयोगाभाव
वच्छेदेन संयोगादिमति तत्समवायसत्वेपि तदभावेन तस्यातथात्वात्।
+ प्रतियोगिमतोदेशस्य कालविशेषावच्छेदेन, प्रतियोगिमतः काल
देशविशेषावच्छेदेन तदभाववत्व बोध्यम्।

तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् नोपादेयञ्च सर्वथैव व्या-
प्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्तिमतियो-

चेति । गुणवत्संयोगवद्वा द्रव्यत्वात् वह्निमान् धूमात् समयो घटवा-
नेतत्कालत्वात् कपालं घटवत् घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्य-
र्थः । तदिति । असमानाधिकरणान्तदलमित्यर्थः । नोपादेय-
मिति । येन सम्बन्धेन येन रूपेण च यद्व्याप्यवृत्ति तेन
सम्बन्धेन तेन रूपेण च तत्साध्यतायां नोपादेयमित्यर्थः । तेनसंयोग
त्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन रूपेण साध्यतायां कालि-
कतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यतायां च न प्रति-
योगिव्यधिकरणपदमिति परन्तु समवायेन व्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्व
सत्वादेः कालिकेन साध्यतायां तूपादेयमेव । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके
संयोगाभाववान् गुणत्वदित्यादौ क्वचिदेव न देयम् व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यके तु प्रयोजनविरहात् सर्वत्रैव न देयमित्यावेदयितु सर्वथैवेत्युक्त-
म् साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यताघटकसम्बन्धादेरप्युपलक्षणम्
यद्यपि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तदप्रवेशे सत्तावान् जातेरित्यादाव-
व्याप्तिः साधनवति स्पन्दादौ समवायेन सत्ताभावस्यापि कालिका-
दिसम्बन्धेन वृत्तेः । न चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यविशेषणतया
विवक्षणान्नोक्तदोषः । तथासत्यपि द्रव्यत्वशून्य सत्वादित्यादावतिव्या-
प्तेः * द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्र-
व्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरिक्तत्वात्
न चाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वस्य धर्मस्याविर्भावस्यातिरिक्ततयोक्तादि
व्याप्तिवारणमिति वाच्यम् । अभावत्व चेत्यग्रिमग्रन्थेन भावाभाव-
साधारणस्याभावत्वस्य निर्वचनविरोधापत्तेः । घटत्वाद्यभावस्यका-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे स्वरूपसम्बन्धेन साध्ये गगनत्वादिहेतावव्
याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च । विशेषणतया गगननिष्ठस्य घटत्वाभाव

* अथद्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यातिरिक्तत्वेऽपि त-
त्प्रतियोगितानवच्छेदक त्वस्यावच्छेदके सत्वात् अतिव्याप्त्यनिरास-
तादृशाभावस्यातिरिक्त त्वस्य खण्डनमनौचित्यमिति चेन्न द्रव्यभिन्न-
त्वाभावस्यातिरिक्ताभावकल्पनाम पेक्ष्यद्रव्यत्वस्वरूपत्वकल्पयितु युक्ति
तत्वेन क्लृप्तद्रव्यभिन्नत्वप्रकारक प्रमाविशेष्यत्वा भावेऽतिकल्पयितुम-
शक्य तया स्वरूपेणवर्तमानस्य तादृशावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
मतोनातिव्याप्तिरित्याशंक्यातिरिक्तत्वं खण्डयति द्रव्यभिन्नत्वप्रकारक-
प्रमाविशेष्यत्वेति मतोनकश्चिद्दूषणावकाशः ।

ग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधि

स्यैव तादृशघटत्वाभावाभावाभावत्वकल्पनात्तावतैवाभावत्वप्रतीते प्रमात्वसम्भवात् । अत एव साध्यताघटकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वबुद्धे र्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यस्सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभावस्य ग्राह्यमित्युक्तावपि न निस्तारः तथा विधसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्याप्रसिद्धया प्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ चाव्याप्तेः*तथापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यस्सम्बन्धस्तेन + हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य विवक्षितमित्यदोषः । तथा च द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादित्यादौ विशेषणताविशेषेण जातित्वाभावबुद्धेर्विषयत्रियया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः स्वरूपसम्बन्धस्तेन जातित्वरूपाभावस्य प्रसिद्धिरितिभावः । वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तद्वृत्त्यभावस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावरूपं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतम् । तादृशसाध्यकञ्च समवायादिमात्मत्वादेः साध्यतायां ज्ञानवत्त्वादिकं समवायेनात्मत्ववति समवायावच्छिन्नात्मत्वाभावस्य केनापि सम्बन्धेनावृत्तेः । तथाच तादृशसाध्यकएव नोपादेयम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ पुनरुपादेयमेव सत्ववतिस्पन्दादौ समवायावच्छिन्नसत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वर्त्तमानतया सत्तायां निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृत्तिताघटकस्य स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य सम्बधसामान्येनप्रविष्टत्वात्। एतल्लाभार्थमेव सर्वथैव व्याप्यवृत्ते रित्युक्तम् तस्य सम्बन्धविशेषानियन्त्रितत्वात् । व्यभिचारादिस्तु सम्बन्धो न वृत्तितानियामकस्तेनात्मत्वादेरपि न व्याप्यवृत्तिताहानिरिति ध्येयम् । सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुपक्षतानिश्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयम् प्रतियोग्यसमानाधिकरणांशो जनकतावच्छेदके नोपादेयः साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभेदेन व्याप्तेः कारणताघटकव्याप्तेर्भेदात् भिन्नत्वादित्य-

---

* अत्र हेत्वधिकरणे तादृश कालिकेनावृत्तेः नित्येषु कालिकायोग द्वितीयस्थलेतादृशसंबंधः समवायः तेन संबंधेनापि जातौकस्याप्यवृत्ते

+ साध्यतावच्छेदक संबन्धेनेति ॥ तेनविषयितासंबंधेन घटा भा भाव विशिष्ट भेदेसाध्ये घटाभावविषयकज्ञानत्वादिहेतौनाव्याप्तिः ।

करएयं तेन अयं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मुर्तत्वादित्यादौनातिव्याप्तिः । नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एवप्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविर-

---

पि वदन्ति । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेप्यैक्यमिति नव्यमते*वह्न्यादिसामान्याभावमादायाव्याप्त्यसम्भवादतिव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनमाह तेनेति । न च विशिष्टसत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके+प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमितिवाच्यम् जातौ विशिष्टसत्वव्यभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्वधर्मिकजातिमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्वसाध्यकानुमितिप्रसङ्गस्यैव प्रकृतेऽतिप्रसङ्गपदार्थत्वात् विशिष्टसत्वस्याप्युक्तरीत्या व्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्रातिव्याप्त्यसम्भवादाह भूतत्वेति । प्राञ्चस्तु विशिष्टसत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् भूतत्वेतिसाध्यान्तरम् तत्र च भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्वम् मूर्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्वं x तदुभयं चाव्याप्यवृत्त्येव घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयस्याभावसत्वादित्याहुः ।सार्वभौममतमाशङ्कते नचेति E । वाच्यमित्यन्वयः । तदभावः।भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावः। सहजत एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशेपीत्यर्थः ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वातिरिक्तत्वेपिसहजतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिता

---

* अत्रारुचिबीजन्तु स्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यता भेदात्प्रतियोगिविषयता भेदाद्धेति ।

+ प्रतियोगिव्यधिकरणत्वंनाम हेत्वधिकरणवृत्तिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंसाध्यतावच्छेदके विशेषणीयम् वृत्तित्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक भेदवत्वसंबंधेन । x अवच्छिन्नपरिमाणवत्वमिति । अविभुवृत्तिपरिमाणवत्वमित्यर्थः

E विशिष्टत्वातिरिक्तत्वमते उक्तस्थल इव उक्तोभयसाध्यकस्थलेऽपियथाश्रुतप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यभिमानं निराकरोति नचेतीति ।

हेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य प्रत्यक्षसिद्ध त्वात् न च तत्रव्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि स त्वादिति वाच्यम् । तथाप्युभयत्वेनरूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमि

वच्छेदकमेवोभयत्वमतो नातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छिन्नाभाव- स्योभयाभावानतिरेकादत * आह न वेति। तदवच्छिन्नाभावः । उभ- यत्वावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावा- त् । लिङ्गव्यत्ययेन नातिरिक्त इत्यनुषज्यते तथा चातिरिक्त + एवेति भावः । न चान्यत्रोभयाभावस्य विशिष्टाभावातिरिक्तत्वेपि प्रकृते भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाभावस्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक- त्वं समनियताभावयोर्लाघवेनैकत्वादिति वाच्यम् । तावतापि हेतु- मतो यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगितानव- च्छेदकत्वस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयस्येऽनपायादतिव्याप्तितादवस्थ्या- दिति भावः । उभयत्वस्येति । प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति परेणान्वयः । तथा च विरुद्धयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव । उभयत्रैवोभयत्वप्रती- त्योः समानाकारत्वात् भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्यु- भयत्वप्रत्ययाच्चेति भावः । न चेति । वाच्यमिति परेणान्वितम् । तत्र । भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादौ । व्याप्तिरेवेति । तथा च तस्य लक्ष्यतया तद्वारणप्रयासोनुचित इति भावः । तथात्वेपीति उभयत्वाभावस्य मूर्तत्वस्य मनसि सत्वेपीत्यर्थः । तथा च हेतुताव- च्छेदकावच्छिन्नव्यापकस्थल एव व्याप्तिरतो नैतल्लक्ष्यमिति भावः । वृत्तिमति व्याप्यभावस्य व्यभिचारनियतत्वाद्व्यभिचारं ग्राहयति । नेति । तत्रेति । मूर्तत्वाश्रयेमनसीत्यर्थः । ननु वह्न्यादिभेदमादाया- व्याप्तेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव वारणादत्यन्तपदं व्यर्थमत आह अत्यन्तपदं चेति । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकं यत्प्रतियोगित्व

* नञ्पदस्यानुयोगितावच्छेदेनाभावबोधकत्वव्युत्पत्त्या उभयपदार्थताव च्छेदकावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभायैव अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानतिरिक्त मित्युक्तं तेनैकविशिष्टापरत्वमुभयत्व नेति लभ्यते । उभयपदार्थताव- च्छेदकं वैशिष्ट्यभिन्नं विरुद्धद्वयवृत्तित्वादित्यनुमानम् तत्राप्रयोजकत्व वारणाय प्रत्यक्षसिद्धत्वमुक्तम् । + अत्र उभयमितिप्रतीत्यभावो न हेतुतयो- क्तः उभयत्वेनैकस्य सत्वोपगमे उभयत्राधिकरणवृत्तितया तादृशप्रतीति- विषयतया एकस्मिन्नधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतेः भ्रमत्वस्यावश्य- कत्वात्तादृशप्रमाभिरहोपपत्तेः ।

तौ प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्र-

---

तादृशत्ववैशिष्ट्यविवक्षायाः फलमाह अन्यथेति। तद्भेदस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभेदस्य। स्वरूपानतिरिक्ततयेति। अनवस्थाभयेनेत्यादिः। दुर्लभत्वापत्तेरिति। हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव स्वात्मकभेदप्रतियोगि यदभावान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः (न च भावस्वरूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमिति वाच्यम्। तस्यापि स्वसमानाधिकरणाभावभिन्नत्वादभावमात्राधिकरणक इव भावमात्रप्रतियोगिको विशिष्टाभावाद्यनात्मकोऽभावोऽधिकरणभिन्नो नेष्यते लाघवात्) अग्रे विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य वह्निमान्धूमादित्यादौ घटाद्यभावे सत्त्वान्न सर्वत्राप्रसिद्धिः किन्तु स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायामेवेति सूचयितुमप्रसिद्धिमहाय दुर्लभत्वमुक्तम्। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायाः फलमाह सर्वेषामिति। भावभेदस्यातिरिक्तत्वस्वीकारादाह अभावसाध्यके इति। तथाच घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य घटभेदभिन्नत्वात्तादृशभेदस्य च गोत्वाद्यभावरूपत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्यव्याप्तिरिति भावः सम्प्रदाय इत्यस्वरसः तद्बीजन्तूक्तविवक्षायां सर्वेषां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेन पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकेन प्रतियोगिना समं सामानाधिकरण्यादभावसाध्यकाव्याप्तिस्तदवस्थम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणे तु व्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ध्येयम्। गोध्वंसकत्वेनेति प्राचीनमते गोत्यन्ताभावस्य गोध्वंसविरोधित्वादित्याशयः। न च दैशि-

दायविदः अथ*यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्राऽतिव्याप्तिः। प्रलयस्य
गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात्। संसर्गाभावमात्रो
क्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं, यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं

कविशेषणतया यद्गोध्वंसस्याधिकरणं तत्रैव गवात्यन्ताभावस्य वि
रोधित्वात् कालिकसम्बन्धेन गोध्वंसवत्यपि प्रलये तदत्यन्ताभा
वसत्त्वे बाधकाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्राचां मते भूतलादि-
देशस्येव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया गोध्वंसवत्त्वात्। अत एव
त्वक्संयुक्तकाले विशेषणतया वायुस्पर्शनाशस्य साक्षात्कारः शब्दा
नित्यतायां मिश्रैरुक्तः +यद्यप्येवमपि नातिव्याप्तिसम्भवः कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्यैव प्रलये कालिकसम्बन्धेन व-
र्तमानत्वात् ध्वंसादिमति दैशिकसम्बन्धेनैवात्यन्ताभावस्यानभ्युप
गमात् तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्य व्याप्यवृत्ति सा-
ध्यकस्थलीयलक्षणस्यावश्यं दैशिक विशेषण तयाऽभावे हेतु
सामानाधिकरण्य घटितत्वात् तस्यैवातिव्याप्तिर्बोध्या । नच का
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य x दैशिकसम्बन्धेन हेतुमन्नि
ष्ठात्यन्ताभावस्याप्रसिद्ध्या तत्रापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् सृ-
ष्टिकालवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्यैव तादृशस्यप्रसिद्धत्वादिति
भावः। मिश्रमतं निरसितुमाह संसर्गाभावेति । अत्यन्ताभावपदेने-
त्यादिः। नथाच प्रलये गोत्वावच्छिन्नध्वंसवत्त्वादेव नातिव्याप्तिरि

---

*कालिकसम्बन्धेनगोगोत्वयोर्हेतुसाध्यतालाभाय यदा गोत्वमित्युक्तं
+ ननु गोध्वंसेन विरोधात् गवात्यन्ताभावस्य लक्षणाघटकतयातिव्या
प्तिदानं यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितकल्पयोरेव तत्र हेतुमद्वृ-
त्तित्वस्य सम्बन्धविशेषघटितत्वात्। ननु प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्व
धिकरणवृत्तित्वनिवेशकल्पे तत्र वृत्तितायास्सम्बन्धविशेषानियन्त्रितत-
या गवात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरतिव्याप्तिसम्भवादिति य
त्रोक्तन्तदशुद्धतरम् कालिकेन गोध्वंसवति दैशिकेन गवात्यन्ताभाववृत्तौ
को विरोध इत्याशङ्कायाः त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वतां प्राचां मते तादृ
शध्वंसेन विरोधस्सम्भवतीति समाधानकरणेन निष्कृष्टकल्पेऽपिध्वंसरू-
पप्रतियोगिसत्वेनातिव्याप्तेःदुर्वारत्वादितिचेत् सत्यम्। प्रतियोग्यनधिकर
णत्वघटितलक्षणेपि अतिव्याप्तिरस्त्येव। परन्तुध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभा-
वानधिकरणत्वादितिग्रन्थः सम्बधनि वेशमन्तरेण विरुध्यत इति कृत्वा
वृत्तौ सम्बन्धघटितलक्षणाभिप्रायकत्वमतिव्याप्तिरुक्तम् अन्यथा गवात्य-
न्ताभावाधिकरणत्वेप्यविरोधात् ग्रन्थासङ्गतेः ॥
x ननु सृष्टिकालवृत्तित्वविशिष्टगवात्यन्ताभावो धर्तुं नशक्यते महानसी

दुःखं वा यदा तस्याऽदृष्टं तदा तदर्थिं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः। द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सामान्याभावत्वकादि

तिभावः। नच गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतकालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् कुतस्तमादायातिव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात् तस्य च ध्वंसप्रतियोगितासाधारण्यादिति भावः। यदा स्पन्द इति। स्पन्दवति खण्डप्रलये सर्गान्तरीयद्व्यणुकप्रागभाववत्वेन द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंसविरहादतिव्याप्तिः। [न च खण्डप्रलये स्पन्दसत्वे मानाभावः, ब्रह्मणो वर्षशतमायुरित्यागमप्रसिद्धेरेव मानत्वात्। न हि क्रियां विना मुहूर्तादिघटितस्य वर्षस्य सम्भव इति] ननु महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्याप्तिस्तदानीमपि चरमद्व्यणुकनाशानुगुणस्यपरमाणुस्पन्दस्य सत्वात्तत्कालोत्पन्नपरमाणूत्तरसंयोगेन प्रलयपूर्वक्षण एव पश्चात्तस्य विनाश्यत्वात् तादृशपरमाणूत्तरसंयोगस्य च कार्यद्रव्येण सहैव स्वीकारादनित्यत्वमाश्रयनाशादेवतन्नाशसम्भवादत आह यदादृष्टमिति केचित्तु स्वमते द्व्यणुकस्याभावात् स्पन्दस्य च खण्डप्रलये वृत्तौ बलवत्तरप्रमाणाभावाद्यदादृष्टमित्याद्युक्तमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नित्यज्ञानमादाय सद्धेतुत्ववारणाय जन्यमिति। नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मोक्षत्वमते सद्धेतुत्वमाशङ्क्य साध्यान्तरमाह दुःखं वेति। ननु कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य

यद्वह्निवृत्तित्वविशिष्टजात्यवच्छिन्नाभाववारणाय निरवच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वमित्युक्तत्वात् नच तादृशनित्यैकत्वाभावः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वेन प्रतियोगितानिवेशनात् अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः प्रकृते प्रतियोगितायाः सृष्टिकालवृत्तित्वविशिष्ट धर्मावच्छिन्नत्वात् अतः स्वनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकत्व, स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन अवच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छेदकतातदन्यावच्छेदकतानिरूपकत्व निरवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वशब्दार्थो वाच्यः। अथसृष्टिकालवृत्तित्वविशिष्टगत्वाद्यभावः कुतो नोक्तः नैवम् तस्य गोध्वंसाभावरूपतायाः प्राचीनैरङ्गीकारात् ॥

मतेऽपि एकविशेषप्रागभाववविशेषान्तरध्वंसवत्यपि* समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न। प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् +। अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषो यदे-

हेतुत्वात् प्रलयप्राक्क्षणेपि तस्य सत्त्वं तथा च तदानीमेव दुःखत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्याप्तिः दुःखादेः स्वसाक्षात्कारनाश्यतया तदानीमसम्भवात् उत्तरक्षणे साक्षात्कारासम्भवादविदिते प्रमाणाभावाच्च, किं च यावद्ब्रह्माण्डानां युगपत्प्रलयानभ्युपगमे ब्रह्माण्डान्तरवर्तिदुःखमादाय सद्धेतुरेवायमत आह। यदा तस्येति। अत्रच तदीयसुषुप्त्यादिसमये तदीयज्ञानविरहाद्व्यभिचारः स्फुट एव द्व्यणुकत्वादेरिति। खण्ड प्रलये केषाञ्चित् ध्वंसस्य केषाञ्चित्प्रागभावस्य सत्वात्तस्य प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादिति भावः। ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नाधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तद्ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव द्व्यणुकत्वम्। अवच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्वमेवेत्यत आह नहीति। ध्वंसादिप्रतियोगितायां गोत्वादिधर्मावच्छिन्नत्वे मानाभावः गोर्नष्टेत्यादिप्रतीतेर्गोप्रतियोगिकध्वंसावगाहितयैवोपपत्तेः वाधनिश्चयादिप्रतिबन्धकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यन्ताभावयोर्गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमात्। न चैवं तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नवत्ताबुद्धिं प्रति तद्गोत्वावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन विरोधितया तद्गात्यन्ताभावस्येव तद्गोध्वंसस्यापितद्गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। एक सम्बन्धेन तद्गवात्यन्ताभावग्रहेऽपि सम्बन्धान्तरेण तद्गोमत्ताबुद्ध्युत्पादात्सम्बन्धविशेषमन्तर्भाव्यैवात्यन्ताभावग्रहस्य प्रतिबन्धकतया ध्वंसवत्ताग्रहसाधारण्यासम्भवात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेन तद्वत्ताहिबुद्धेरत्यन्ताभावसाधारण्यायोगाच्चेत्याशयेनाह मैवेति। ननु प्रतियोगिमत इवेत्य-

*एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य, विशेषान्तरध्वंसवति न सामान्यावच्छिन्नप्रागभावस्य सम्भव इत्यर्थः तथाच हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्वान्नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति भावः

+ प्रतियोगिमति तद्ध्वंसप्रागभाववति च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य दैशिकविशेषणतया कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्ग इति भावः

कस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति। देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्। न च संसर्गाभावविशेषो-

---

सिद्धं तत्रात्यन्ताभावानुपगमादत आह अन्यथेति। अत्यन्ताभावस्येति। गोत्वादिना गवादेरत्यन्ताभावस्येत्यर्थः। तेन गगनाद्यभावस्य गोविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य वा प्रलयवृत्तित्वेपि न क्षतिः कालमात्रेति। अत्र गवात्यन्ताभावस्य दैशिकविशेषणतया कालमात्रावृत्तित्वं प्राच्यैरिष्यत एव सदातनत्वव्यवहारस्य कालिकविशेषणतयैव सम्भवादिति तु विभावनीयम्। ननुप्रतियोगिविशिष्टेपि काले तदत्यन्ताभावसत्वे गवाद्यवच्छेदेनेदानीं गोत्वं नास्तीत्यपि प्रतीतिः कथं न स्यादत आह इयांस्त्विति। एकस्य। प्रतियोगिमतः कालस्य। देशभेदः। प्रतियोग्यनाधारदेशः। तथात्वम्। अत्यन्ताभाववत्वम्। अपरस्येति। ध्वंसादिमतः कालस्येत्यर्थः। स्वरूपावच्छिन्नमिति। निरवच्छिन्नमित्यर्थः। तथात्वमिति पूर्वेणान्वयः। नन्विदानीमश्वे न गोत्वमित्यादिप्रतीतेः कालवृत्तितयाऽश्ववृत्तितया च गोत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तौ देशस्य कालवृत्तितावच्छेदकत्वे मानाभाव इत्यत आह देश इति। इवार्थः सादृश्यं तच्चानुभूयमानत्वेन। तथाचानुभव*एवदेशस्य कालवृत्तितावच्छेदकत्वे मानम्। अन्यथा गृहे नेदानीं गौरित्यादिप्रत्ययबलात् गृहादिदेशस्य गवात्यन्ताभाववत्तायामपि कालो नावच्छेदकःस्यात् तत्र गवाभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाः सुवचत्वादिति भावः। नन्वेवमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याव्या-

---

* देशे दैशिक संबधावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौकालस्यावच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तीत्यादि प्रतीतिबलात् तथैव काले कालिक संबंधावच्छिन्नाभावस्यवृत्तौदेशविशेषावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वंतयैवप्रतीत्या,तादृशप्रतीतेरुभयविषयकत्वं विनिगमनाविरहात्,यद्यप्येकस्यांप्रतीतौनायंसंभवति। तथाप्येकाकारक प्रतीतौबोध्यः।

वस्तु तस्तु इदानीं गगने तद्गौर्नास्तीदानीं भूतले तद्गौर्नास्तीतिप्रतीतिसाध्यके, आद्ये गगने व्याप्यवृत्तिः कालेऽव्याप्यवृत्तिः द्वितीये काले व्याप्यवृत्तिः भूतलेऽव्याप्यवृत्तिः। यथाश्रुते तच्छून्ये काले इत्यधिकमतो व्याचष्टे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति।

ऽत्यन्ताभावः संसर्गाभाववत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम्।*तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात्। एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेपि न क्षतिरित्याहुः। वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च। अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्,विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात्,

---

प्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तिलक्षणस्य गोमान् गोत्वादित्यादावतिव्याप्तिरेव गवाद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटत्वादत आह तच्छून्येति। गवादिशून्ये चेत्यर्थः। तथा च कस्मिंश्चिद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं यदग्रे वाच्यम् तस्य गवाद्यभावेपि सत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। न चेति। वाच्यमित्यन्वयः। संसर्गाभावविशेष इति। सदातनसंसर्गाभाव इत्यर्थः। संसर्गेति। स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण यः प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविषयो योऽभावस्तत्वमित्यर्थः। संसर्गस्तु तादात्म्यभिन्नो ग्राह्यस्तेन भेदव्युदासः। ध्वंसप्रागभावयोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाविति ताभ्यामेव सम्बन्धाभ्यां प्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षहेतुरतस्तयोर्नाव्याप्तिरिति प्राचामाशयः। घटितमिति। तथा च चक्रकादिप्रसंग इति भावः। तत्र। जन्यत्वे। नियमान्तरस्य। साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्वादिस्वरूपस्येत्यर्थः। नन्वभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हेतुतास्वीकारे मानाभावादुक्तसंसर्गाभावत्वघटितव्याप्तिलक्षणस्यासम्भवः कथञ्चिदभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यारोपस्य हेतुतास्वीकारेप्यतीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रियतया निरुक्तसंसर्गाभावत्वविरहादत आह वक्ष्यते चेति। भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वं

---

*स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसंसर्गारोपकत्वं तज्जन्यत्वम्। एवं प्रतीतिः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतीत्यारोपयोः व्याप्यव्यापकभावः तादात्म्येनान्योन्याभाववारणाय स्वेत्यादिभेदवता विशेषणं। भेदश्च व्याप्यवृत्तिः अन्यथा का आरोपानपेक्षापत्तेः कालाघटितस्य जन्यत्वानात्मकत्वाच्च।

जातिमान् भावत्वादित्यादौ+समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामति व्याप्तिः। साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यवत्वादिति चेत् ।नैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसं-

म्बन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टं च तदेवात्यन्ताभावत्वं भेदत्वं तु संसर्गविधया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुयोगिताविशेषोवेत्याशयः। यत्तु भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वम खण्डो पाधिरिति। तत्तुच्छम् भेदत्वादिव द्खण्डस्य संसर्गाभावत्वस्यानुभवेनाविषयीकरणात् तान्त्रिकव्यवहारस्य भेदभिन्नाभावत्वादिनाप्युपपत्तेः। वस्तुगतिमनुरुध्याह अनुपदमिति। विवेचयिष्यत इति। तदपि वा नोपादेयमित्यादिग्रंथेनेति शेषः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनविरह इति। धूमादिसमानाधिकरणस्य वन्ह्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादेव तमादायाव्याप्तिविरहादिति भावः। व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति। तादात्म्येन गवादेःसाध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्धया सास्नावत्वादावव्याप्तिरित्यर्थः। इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरणस्वरूपो न वा धर्मात्यन्ताभाव एव धर्मिणो भेद इति मतेन। अन्यथा पटभेदस्वरूपस्य घटभेदत्वात्यन्ताभावस्य पटत्वात्यन्ताभावस्य च पटनिष्ठप्रतियोगितायामेव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वादव्याप्तिविरहादिति ध्येयम्। ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते ज्ञानाभावस्य गगनादौ सद्भ्रात एव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरत आह विशेषगुण इति। अत्र व्यभिचारनिरूपकः कालो दिक् च। तत्र काले कालिकसम्बन्धेन दिशि दैशिकसम्बन्धेन विशेषगुणस्य सत्वात्तु-

---

* गुणवान् मनोन्यद्रव्यत्वादित्युक्तौ हेत्वधिकरणे कुत्रापि साध्याभावस्यासत्वात् मनोन्यद्रव्यत्वं सद्धेतुरेवेत्यतिव्याप्तिदानं न संगच्छत इति असद्धेतुत्वरक्षार्थं विशेषपदमितिभावः। + अत्र व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं जातिः भावत्वञ्च समवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बंधेनसत्तावत्वं सामान्यादावव्याप्तिवारणायैकार्थसमवायेति द्रव्यादावव्याप्तिवारणाय समवायेति

न्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभा-
वस्योक्तत्वात् । भवति चैवमन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमाना-

भावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भवत्यतिव्याप्तिः' विशेषपद व्य-
भिचारित्वरक्षायै। द्रव्यत्वादित्युक्तौ सम्बन्धसामान्येन विशेषगुण-
स्य मनस्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिसम्भवः, कालोपाधित्ववद्दिगुपाधित्व-
स्यापि मनस्यसत्त्वादव्यावर्त्तकत्वात् अन्यथा मनसः कालोपाधित्व-
मपि स्यादत उक्तं मनोन्येति । यत्तु मूर्तमात्रस्य दिगुपाधित्वं
महादिग्वृत्तितायामवच्छेदकत्वं नत्वधिकरणत्वमिति प्राचां मते
सम्बन्धसामान्येनैव तस्य विशेषगुणानधिकरणत्वान्मनोन्यपदमि-
ति । तन्मन्दम् । एवमप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनैव मनसो विशेष-
गुणवत्तायास्सम्भवेन मनोन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । ननु स्वमते दिक्का-
लयोरपीश्वरानतिरिक्तत्वादत्र व्याप्तिरेवेत्यत आह जातीति । न च
जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादेव
नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेनाव्यापकत्वग्रहदशायामपि
सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वज्ञानात्
समवायेन जात्यनुमित्यापत्तेरेव प्रकृतेऽतिव्याप्तिपदार्थत्वात् जात्या-
देरपि प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । अतिव्याप्तिं योजयति साध्य-
शून्येति । विशेषणता दिक्कृता कालिको च एकार्थेति
समवायस्यापि स्वात्मक एव स्वरूपसम्बन्ध इति तत्रापि जात्ये-
कार्थसमवायोस्तीत्याशयः । [जातिः सतीतिवत्समवायः सन्निति
प्रतीतेरविशेषात्] भावत्वात् समवेतत्वादित्यपि केचित् । प्रतियो-
गितेति। तथा च ज्ञानाद्यभावस्य तादृशेन समवायसम्बन्धेन घटादौ
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिः । न च तादृशयत्किञ्चित्सम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावोक्तौ वह्निसामान्याभावस्या-
पि धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसमानाधि-
करणत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वप्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धसामान्येन तथात्वोक्तौ च जातिमान् जातित्वादित्या-
दावतिव्याप्तिः समवायेन जात्यभावस्यैव तादात्म्येन जातिमद्भे-
दत्वात् तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन यज्जा-
तिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वा-

ध्यम् । * स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् संयोगसामान्यावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रतियोगिताया महानसीयसंयोगत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया वन्ह्यभावस्य पर्वतादौ महानसीयसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेप्यव्याप्त्यभावादिति ध्येयम् ननुसमवायावच्छिन्नवन्ह्यभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं निवेशनीयं तथा च कपिसंयोगवतस्तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तिः भेदमात्रस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धेरत आह सम्बन्धि वेति । न च तादात्म्येन वस्तुमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वात्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवद्भेदस्य वृक्षादौ स्वयमङ्गीकारात्तादात्म्येन कपिसंयोगवतोप्यव्याप्यवृत्तित्वात् । न चैव प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यग्रिमनिष्कर्षेप्यप्रतीकारः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन ये प्रतियोगिसम्बन्धिनस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटविशिष्ट हेतुमद्वृत्तित्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेनापि न कस्य चित्प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमतो यथाश्रुतमेव सम्यक् । केचित्तु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाँयद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यादिवक्ष्यमाणनिष्कर्षस्य तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं परित्यज्य प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमवश्यं तत्रनिवेश्यमित्याशयेन सम्बन्धित्वमुक्त-

---

* पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यभावा भाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः स्वीयंघटनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं संयोगसंबंधावच्छिन्नं संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत्पटादि तद्वृत्तिघटाभावीयसाध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभवनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात अत्र-केचित् हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वप्रतियोगितावच्छेदकयादृशसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणन्तादृशसम्बन्धानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्व, साध्यतावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावीयपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावनिष्ठप्रतियोगिताया एव लक्ष्यतावच्छेदकतया नाव्याप्तिरित्याहुः ॥

भावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणावृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासग्रहः । तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणीभूतहेत्वधिकरण-

मित्याहुः । ननु कपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् कपिसंयोगि एतत्वादित्यादावव्याप्तिः* त आह तद्विशिष्टस्येति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्येत्यर्थः, तथा च हेतुमति वृक्षादौ संयोगवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टः संयोगाभावो नास्तीति नाव्याप्तिः । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमप्यतिरिक्तमित्याशयेनेदम् । यद्वा तद्विशिष्टेत्यस्य हेत्वधिकरणेऽन्वयः तत्र च षष्ठ्यर्थोऽधिकरणत्वं तेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्याधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वमभावे वाच्यमित्यर्थः । यद्यपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं हेतुविशेषणीकृत्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टो यो हेतुस्तदधिकरणवृत्त्यभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तावतैव संयोग्येतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भावना वृक्षस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वाभावात् तथापि कर्मणि च सयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यग्रिममूलस्वरसेन हेतुसमानाधिकरणाभावस्यैव विशेषणं प्रतियोग्यसमानाधिकरणदलमत एतावान्प्रयास इत्यवधेयम् । ननु भेदस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वोक्त्यैव प्रागुक्ताव्याप्तिवारणसम्भवे तद्विशिष्टस्येत्यादिकं विफलमत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमद्वृत्तिभिन्नत्वमित्यर्थः । अत्रेति । अस्वरसादित्यन्वयः

* द्रव्यत्वाभाववान् सत्वादित्यादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस भावे तत्प्रसिद्धिरित्यभिहितम् । अत्रेदमाशङ्क्यते द्रव्यत्वं शुद्धस्वरूपसम न्धेन साध्याभाव इव द्रव्यत्वाभावनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभा एव। तथाच द्रव्यत्वाभाववान् सत्वादित्यादौ कथमतिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभ वीयं यद्द्रव्यत्वाभावनिरूपित स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तद च्छेदकीभूत तादृशस्वरूपसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान

वृत्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ननु प्रतियोगितावच्छेदकाव च्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत् किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् । आद्ये अव्याप्यवृ-

न तदभाववत्वमिति । तथा च संयोगि सत्वादित्यादावतिव्याप्ति-रिति भावः । ननु संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमि तिप्रतीतिबलादेव गुणाद्यवच्छेदेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामाना-धिकरण्याभावसत्वान्नातिव्याप्तिरत आह प्रतीतेरिति। उक्तप्रतीतिस्तु संयोगाभावनिष्ठस्य संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभाव-मेव गुणादौ संयोगानधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वमेव वा संयोगाभा-वादावधगाहत इति भावः । वक्ष्यति । मूलकारः । तच्च । तदपि । हेत्वधिकरण इति । तेन कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकर-ण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वेपि कपिसंयोगी एतत्त्वादित्या दौ नाव्याप्तिः । ननु हेत्वधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदका-वच्छिन्नत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकीभूतहेत्वधिकर-णवृत्तित्वं तच्च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वविरहादप्रसिद्धं गुरुतरं चेत्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणेति । कस्य चिदिति! अनधिकरण-त्वमिति परेणान्वयः । तद्व्यक्त्यन्तरेति ।प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः।- स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्साध्यकसत्वा-दिकं सद्धेतुरेवेत्यतः साध्यान्तरमाह द्रव्यत्वाभावेति । यद्यपि-द्रव्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्या प्रवेशादिदमसङ्गतम् । न चात्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभा वः साध्यः स च गुणाद्यवच्छेदेन काल एवाव्याप्यवृत्तिरिति वाच्य-म् । तथा सति तस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्वादेः सद्धेतुत्वे न तत्रातिव्याप्तेरुपन्यासस्यानौचित्यात्। तथापि सत्वहेतौ द्रव्यत्वा-भावस्य व्यभिचारधीदशायामपि प्रतियोगिसामान्यानधिकरणस-

---

रि० करणत्वसत्वात्तादृशस्वरूपसम्बन्धेन नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावा दिरूपप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिनो धर्त्तुमशक्यत्वादिति । अत्रेदं समाधानं।। विशेषरूपेणसंसर्गत्वानुपगमेनातिव्याप्तिरतोऽयंग्रन्थइति। परेतु विशेषरूपेणसंसर्गत्वोपगमेपि तत्तत्कपिसंयोगवद्वृत्तित्वविशिष्टक पिसंयोगाभावस्ययोऽभावः तस्यविशेषणतयाऽभावः कपिसंयोगवदन्य-नुयोगिकत्वं विशिष्ट विशेषणतया तदभावश्च कपिसंयोगवद्वृत्ति

त्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकमात्रियोग्यधिकरणस्यापि तद्द्रव्यव्यक्त्यन्तरानाधिकरणत्वात् । द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य सत्प्रति

त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं द्रव्यत्वाभावत्वमित्याकारकव्यापकताज्ञानादनुमित्यापत्तिरेवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थः । वस्तुतो द्रव्यत्वाभावस्यापि न प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमिति ध्येयम् । प्रथमसाध्येतिव्याप्तिं ग्राहयति साध्याभाववत इति । तत्प्रतियोगीति।तस्य संयोगात्मनःसाध्याभावस्य यःप्रतियोगीसंयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योजयति नित्यत्वादीति । नित्यत्वादिविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं तदभावात्मको यः साध्याभावस्य प्रतियोगी तदधिकरणत्वात् साध्याभाववतो द्रव्यस्येति पूर्वेणाऽन्वयः । ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य प्रतियोगी किन्तु नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति द्रव्यत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह एवाभावेति । एवं नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वम् ।न च नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याऽभावो न नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया जन्यद्रव्येपिनित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किन्तु नित्यैकत्वादिकमेवेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। विशिष्टाधिकरणतायाः प्रतीतिनियामकतयैवातिप्रसङ्गभंगे द्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानन्ततत्संख्यापरिमाणादौ तादृशाभावत्वकल्पनायां गौरवात् अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमिति सिद्धान्तप्रवादाच्च । नन्वेवमपि निखिलाभावस्यैवा स्वाश्रयतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं तदभावात्मकस्वप्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मका-

---

त्वविशिष्टकपिसंयोगाभावरूपस्तस्य तदधिकरणतानियतत्वात् तथाच कपिसंयोगाभावाभावनिष्ठकपिसंयोगवदन्यवृत्तित्वविशिष्ट विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदक सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणताया हेत्वधिकरणेसत्वेनसाध्याभावस्यलक्षणघटकत्वापातेन कपिसंयोगी एतत्वादित्यादावव्याप्तेः अतः यत्किंचित्प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसंसर्गतास्वसमानाधिकरणयद्रूपावच्छिन्ना तत्तद्रूपावच्छिन्न संसर्गानवच्छिन्नत्वेनविशेषणीयम् तथा च द्रव्यत्वा-

योगिसंयोगविशेषाभाववत्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात्। तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणाभावानामपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य योभावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधिकरण्यात् । नच वक्ष्यमाणखण्डशः प्रसिद्ध्या गगनाभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणः तस्यापि नित्यवृत्तित्वविशिष्टो यो गगनाभावस्तदभावात्मकेन स्वप्रतियोगिना समं समानाधिकरण्यस्वात् गगनाभावस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनाभावत्वावच्छिन्नाभावतया खण्डशः प्रसिद्ध्यापि तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवाच्च। एतेन नित्यत्वादिविशिष्टस्य गगनाभावस्य योभावस्तदभावत्वं न गगनाभावस्य, तस्य केवलान्वयितया अन्येपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टस्य गगनाभावस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किं तु नित्यत्वादेरेव तथात्वमित्युक्तावपि न निस्तार इति चेत् । अत्र नव्याः यथाश्रुतस्य प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः स्यादतो यत्किञ्चित्स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे प्रवेशनीयं तथा

टि० भाववान् सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावाय स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वादेर्लक्षणघटकत्वाभावादतिव्याप्तिसङ्गतिः स्वसमानाधिकरणत्वोपादानादुक्तस्थले संयोगसम्बन्धसंग्रहार्थं विशेषणस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ लक्षणसमन्वयार्थमावश्यकमित्याहुः॥पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभाववान् पटत्वादित्यादौ निरुक्तरीत्याव्याप्तिः अत्र हेत्वधिकरणवृत्तितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशान्नोक्तदोषः।तादृशवृत्तितावच्छेदकपटवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वादिति न शंक्यम् स्वरूपसंबन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टो योऽभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावाभावत्वावच्छिन्नस्य हेतुमत्यसत्त्वेपि कालिकसम्बन्धेन पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टो यो घटाभावस्तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन वृत्तेरभावस्यापि पूर्वक्षणावच्छेदेन हेत्वधिकरणे सत्वादिति चेदुच्यते स्ववृत्त्यवच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्व स्वावच्छिन्नघटकवृत्तित्वोभ

नामधिकरणस्याऽऽत्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानाधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदका

च सद्धेतुस्थल इव द्रव्यत्वाभाववान् सत्वादित्यत्रापि संयोगेन घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणः तदीयं हि घटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसंयोगसम्बन्धेनावच्छिन्नं तादृशसंयोगसम्बन्धेन साधनवतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वमक्षतमेव । न चैवमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धया न दोषसङ्गतिः, पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याभाव एव तत्प्रसिद्धेरित्याहुः । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिसामान्यानधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यग्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदम्, संयोगेन घटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसौलभ्यादित्यपि वदन्ति । प्राचांमते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः कपिसंयोगसामान्याभाव उक्तः । । वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणसामान्याभावसत्वाद् वृक्षत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः । यद्यपि वृक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगप्रतियोगिनः समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभावस्य चानधिकरणत्वाद्वृक्षत्वादेरपि हेतुतायामव्याप्तिः सम्भवत्येव, तथापि सत्ताद्रव्यत्वयोरेव समवेता-

---

यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टं यदवच्छेदकत्वं तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्यसाध्याभावस्य स्वपदेनोक्तत्वान्नदोषः स्वं साध्यतावच्छेदकम् तथा चात्र स्वपदेन घटाभावोदुर्धरः घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावस्वरूपस्ववृत्यवच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्वं तदवच्छिन्नघटकं यद्धटकत्वन्तद्वृत्तित्वोभयवत्वादितिघटाभावमादाय तत्रलक्षणसङ्गतिः असमानाधिकरणतानुक्तौधूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेन धूमाभावस्यधर्तुमशक्यत्वात् स्वावच्छिन्नघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टधूमत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वात् ।शेषदलानुक्तौवह्निमानधूमादित्यादावसम्भवः घटाभावस्य स्वपदेनधर्तुमशक्यत्वात्स्ववृत्यवच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायाःसाध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वात् स्वान्यत्वविशिष्टत्वावच्छिन्नघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वविशिष्टं यदवच्छेदकत्वंतदनिरूपकप्रतियोगित्वं वा स्वस्यविशेषणम् अतिव्याप्तिवारणाय स्वान्यत्वविशिष्टेति।न वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठावच्छेदकत्वं तदाप्रसिद्ध मित्यलं पल्लवितेन ॥

वच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्र भावद्रव्यमात्रसमवेताभावयोरभावत्वं लाघवान्न तु कपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्य तथात्वं गौरवादित्याशयः। गुणसामान्याभावस्य संयोगप्रतियोगित्वमाविष्कर्तुं गुणानामित्युक्तम्। तत्प्रतियोगितेति। कपिसंयोगीयप्रतियोगितावच्छेदके इत्यर्थः। न च गुणसामान्याभावस्याभावो द्रव्यत्वमेव लाघवान्न गुणो गौरवादतः संयोगप्रतियोगित्वं न गुणसामान्याभावस्येति वाच्यम्। घटाद्युत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्वेन द्रव्यत्वस्य तदभावत्वासम्भवादभावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः। यादृशेति। तथा च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्गुणसामान्याभावत्वं हेतुमतस्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वेपि कपिसंयोगाभावत्वस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्रूपेण साध्यतायामात्मत्वहेतौ नाव्याप्तिः। द्रव्यत्वाभाववान् सत्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं यद्धेतुमतस्तन्निष्ठाभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वाभावत्वमतो नातिव्याप्तिरिति भावः। न च वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ तत्तद्वह्निसंयोगसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तत्सम्बन्धावच्छिन्न घटाद्यभावप्रतियोगिनः तेन सम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्वं हेतुमतस्तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्वेन तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवात्। तादृशाभाववत्वं च हेतुमतो निरवच्छिन्नविशेषणतयैव वाच्यमतः कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षवृत्तित्वेपि तत्साध्यकएतत्वादौ नाव्याप्तिः। अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यं तेनायःपिण्डस्य कालिकादिसम्बन्धेन यद्धूमत्वविशिष्टं तृणादिकं संयोगेन तस्याधिकरणत्वेपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वं साध्य-

तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। अन्यथा विषयितासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः पृथिव्यादौ समवायेनाभावस्य सत्वात् ज्ञानवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्। वस्तुतः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्न यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तन्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः। तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र वह्नित्वादिनिरूपितसमवायादिसम्बन्धेन वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम्। अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्म* तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयद्यद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्याऽधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमेव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमित्यस्याऽर्थो बोध्यः। तेन धूमवदित्यादिप्रतीतेरवश्यक्लृप्ताभिः पर्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ धूमत्वाद्यखण्डधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वादिकं तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमाधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमादायैव धूमसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसम्भवादिति ध्येयम्। नन्वत्र प्रतियोगित्वं नातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याद्युक्तग्रन्थविरोधात् किं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः स च यदि प्रतियोगिस्वरूपः तदा वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः पटादिस्वरूपस्यैकस्यैव पटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य पटत्वसमवेतत्वञ्च यत्त्वावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकीभूतञ्च यत्त्वावच्छि-

---

*स्वाश्रयाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनग्राह्यम् अन्यथाधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः कालिकसंबंधेनस्वाश्रयाधिकरणंयद्यागोलकन्तन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वयोर्व्यतिरेकस्यप्रतियोगितावच्छेदकेसत्वात् तद्व्यक्तिभेदवत्वस्यहेतुमत्यसत्वात् एवमधिकरणतानवच्छेदकत्वमित्यत्राधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यम्, अन्यथातज्ज्ञानान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानत्वादित्यादावतिव्याप्तिःस्वाश्रयाधिकरणं यत्तज्ज्ञानं तन्निष्ठविषयितासंबन्धावच्छिन्नाधिकरणतानवच्छेदकत्वाभावसत्वात् तद्व्यक्तिभेदकूटवत्वस्यहेतुमत्यसत्वात्।

च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये*हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन संबन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्यच यादृशः सम्बन्धःप्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छे

न्नस्य हेतुमति सत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः। न च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमेव प्रतियोगित्वमित्यदोषः, समवायेन वन्हेः साध्यत्वे धूमादावव्याप्तिप्रसङ्गात् समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्य वह्नित्वरूपं यत् प्रतियोगित्वं समवायवत्संयोगस्यापि तदवच्छेदकसम्बन्धतया स्वावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन साधनवतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वाभावात्।प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चित् संबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वोक्त्यातद्वारणे तु संयोगेन वह्निसाध्यके धूमादावव्याप्तिः समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्यैव समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वह्नित्वस्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव संयोगेनाप्यवच्छिन्नत्वादितिचेत् । अत्र वदन्ति प्रतियोगिस्वरूपं तदवच्छेदकस्वरूपं वा यत्प्रतियोगित्वं तदपि कस्यचिदभावस्य केनचिद्धर्मेण सम्बन्धेन वावच्छिन्नं व्यवहारबलान्न तु सर्वेण सम्बन्धेन धर्मेण वा, समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावप्रतियोगित्वं न संयोगावच्छिन्नमित्यादिव्यवहारात्तथा च यदभावीययत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यद्भावीययत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकी भूतधर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तदभावीयतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वं साध्यतावच्छेदके निवेश्यमित्यदोषः।यत्प्रतियोगितेत्यपहाय यादृशप्रतियोगितेत्यभिधानादेव तादृशार्थलाभात्। नच प्रतियोगितावच्छेदकरूपं यदि प्रतियोगित्वन्तदा यदभावीययादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तदभावीयतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव सम्यक् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशोव्यर्थ इति वाच्यम्। वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्या-

---

* अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयहेतुनिष्ट साध्यसामानाधिकरण्यशरीर इति भावः॥ एवञ्च तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकोयो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेनसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वन्तादृशसाध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः॥

दकत्वं बाध्यम्। तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्यच समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वन्हित्वस्य नक्षतिः। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम्*। तथाच संबन्धभेदेन प्रतियोगिता नविशेषणीया। एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ संबन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वम्। तथाच धर्मिणोपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति तथाहि तादात्म्येन संबन्धेन धूमवतः संबन्धिनि महानसे वर्तमानो योन्योन्याभाव

दावतिव्याप्त्यापत्तेः हेतुमन्मात्रस्यैव वह्निधूमीयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः। ग्राह्यसामानाधिकरण्य इति। परार्शविषयसामानाधिकरण्य इत्यर्थः। सम्बन्धविशेषेणैव साध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिस्तत्प्रतिबन्धकतयैव विरोधस्य हेत्वाभासत्वमिति मतेनेदम्। यदिच येन केनापि सम्बधेन साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिः स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धितामात्रं बा व्याप्तिः व्यापकत्वदले साध्यसाधनयोः सम्बन्धविशेषप्रवेशनादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति विभाव्यते तदा परामर्शेन साधनस्यानुमित्या च साध्यस्य ग्राह्यम् यत्पक्षतावच्छेदकेन सार्द्धं सामानाधिकरण्यं तत्र प्रविष्टो यादृशःसम्बन्ध इत्यर्थो बोध्यः।धूमवान् वन्हेरित्यादौ महानसीयसंयोगेन सद्धेतौ संयोगमात्रेण हेतुमत्तामादायाव्याप्तिः एवं द्रव्यत्वसाध्यकेघटानुयोगिकसमवायेन सत्वादिहेतौ समवायमात्रेण तद्वत्तामादायापत्तेत्यतो यःसम्बन्ध इत्यपहाय यादृशःसम्बन्ध इत्युक्तम्। साध्यस्य चेति ग्राह्यसामानाधिकरण्ये प्रविष्ट इत्यन्वयः। धूमाधिकरणेतत्तत्संयोगेन वन्ह्यभावसत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतो यादृश इत्युक्तम्। तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्यस्य फलमाह धूमसमवायीति।

* तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियोग्यधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमुक्तम् गुरुधर्मस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यदूष्यतयायथोक्तलक्षणे गुरुभूतप्रतियोगिसम्बंधित्वावच्छिन्नभेदोनिवेश्यःभवति चैवमन्योन्याभावोपिप्रतियोग्यसमानाधिकरण इति दीधितिरप्येतत्परः तथाचद्विविधा व्याप्तिप्रसिद्धिरिति भावः। +धूमवदादेर्वह्निमदादेश्चेत्यादिः।

स्तस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकव-न्हिमत्वावाच्छिन्नस्य वन्हिमतः तादात्म्येन संबंधिनि महानसे धूम वतःतादात्म्येन संबंधित्वम् ।एवं* धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अत एवbजलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं

प्रतियोगितायाः इति । अवच्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षतिरित्यन्वयः । साध्यस्य चेत्यादेः फलमाह धूमसंयोगीत्यादि । ननु तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे सास्नादावतिव्याप्तिस्तत्र साध्यवन्निष्ठान्योन्योभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात् एवं धनी चैत्रस्वादित्यादौ वृत्यनियामकस्वामित्वादिसंबन्धेन धनादेः साध्यतायामपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह यद्वेति । यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यंप्रवेश्य पुनः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व विवक्षायां गौरवमतो यद्वेत्यादिकल्प इति । तन्न । सम्बन्धान्तरावच्छिन्न तत्तदनन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघटितत्वेन यद्वेत्यादिकल्पस्यैव गुरुतरत्वादित्याहुः । न चोक्तमतद्वय एव पर्वताद्यनुयोगिक संयोगादिना वन्ह्यादेः साध्यतायां तत्तद्धूमेऽव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च हेतुमत्यसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणताविशेषेण साध्यतावच्छेदक सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणताविशेषेण वा तादृश प्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावस्योक्तत्वात्।अंन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियोग्यधिकरणतावत्वात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः । ननु सम्बन्धविशेषेण साध्यताध

*धर्मिणोव्याप्यत्वव्यापकत्व चोक्त्वा धर्मिणोधूमवदादेर्वह्न्यादि रूपधर्म व्याप्यत्वं वह्निमदादिरूप धर्मिणश्च धूमादिरूपधर्मव्यापकत्वंचाह एवमिति व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानंहेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकस्यानुमितिनियमस्यच क्रमेणफलमाह नेति ॥ *b* पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः अन्यथाजलादीनांसंयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेनसम्बन्धेनव्याप्तेर्जलदि भेदसाधनानुपयोगितयाच तदुक्त्यसङ्गतेरिति भावः ।

सङ्गच्छते। यथाच, यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृश- संबंधेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन संबंधेनच साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यानुमितिः तेन धूमा वयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वन्हिर्धीः तथैवावगतव्यापक- ताघटकसम्बधेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटक म्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वन्हिविरहि- णि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वन्हिविरहिणि स्वावयवे धूमः

नयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादात्म्येन हेतुसाध्ययोरधिकरणाप्र- सिद्धेरत आह । एवं स्थित इति । सम्बन्धविशेषस्यात्रनिवेशेस्थित इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादावित्यादिपदेन हेतुसामानाधिकरण्य प्रविष्टहेत्वधिकरणत्वस्य परिग्रहः। प्रयोजनमाह तथा चेति । धर्मि णोपीति । तादात्म्येन व्याप्यत्वम् व्यापकत्वं च निर्वहतीत्यर्थः। अन्य थातादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्धया न तन्निर्वाह इ ति भावः । योन्योन्याभाव इति । योऽभाव इति वक्तुमुचितम् अ- न्योन्याभावत्वनिवेशे वैयर्थ्यादिति ध्येयम् तदनवच्छेदकवह्निमत्वे ति । वह्निपत्व च वन्ह्यधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनांभेदेप्यभि न्नमित्याशयेनेदम् । अत्र साध्यतावनयोरिव तदीयसम्बन्धयोरपि भे देन व्याप्तेर्भेदात्तादात्म्येन हेतुसाध्यकस्थले हेतुमन्निष्ठाभावाप्रति योगिसाध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वक्तुमुचिता लाघवादिति वदन्ति । एवमिति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वनिवेशे कृते इत्यर्थः । धर्मिण इति । वस्तुन इत्यर्थः।तथा च * गौः सास्नावत्वाद्वह्निमान्धू मवत इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकता व्याप्यतापिसङ्गच्छत इ ति भावः । ननु तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायामपसिद्धान्त इ त्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः । तत्र तत्र व्यतिरेकग्रन्थादि ग्रन्थे । ननु समवायेन जलादौ पृथिवीत्वाभावव्याप्य

* अथात्र समवायेनगोत्वसाध्यके सास्नादौगोरवयवत्वेन समवेतत्व स म्बन्धेनैवतस्यसद्धेतुत्वं तथाच गवेतरनिरूपितसमवेतत्व संबंधावच्छि न्नवृत्तित्वाभावस्यैवतद्धेत्वीयव्याप्ति तयागोत्वघटक गवेतरासमवेत त्वस्यतद्धेतौ व्याप्तित्वकथनमनुचितम् जगदीशस्येतिचेन्न गोप्रति पाद्यपृथ्वीसाध्यकसास्नादेः सद्धेतुतया तत्स्थलाभिप्रायेणैवतन्निवेशादि ति समवायेनरूपादिहेतुकस्थलाभिप्रायेणवातल्लिखनादितिध्येयम् ।

समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च संयोगेन वन्हिविरहिणि स्वावयावे संयोगेनेति नियम उपपद्यते। तथा च तादात्म्यसम्बन्धने जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः। इत्थमेव च तादात्म्यात् वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते। अत एव गोत्वत्वा-

---

भेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यात् व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्याभावस्यैव सिद्धेरित्यन्वयिदृष्टान्तपूर्वकं परिहरति यथा चेति। पक्षविशिष्टेति। पक्षविषयक इत्यर्थः। प्राचाँमते पक्षविशेष्यकज्ञानस्येवपक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात्। धूमावयव इति। न वह्निधीरित्यन्वयः॥ कथमिति। नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः। महानसे संयोगेनेति। न निवर्तत इत्यन्वयः न संयोगावच्छिन्नाभावोनुमितौ भासत इति तदर्थः निवर्तते चेति। धूम इति पूर्वेणान्वयः। तादात्म्येनै चेति समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्यन्ताभाव एव सिध्येदिति जलभेदसाधनार्थं तद्ग्रन्थावतारो न स्यादिति भावः। नन्वेतावतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभावः सिद्धो न तु जलान्योन्याभाव इति तद्दोषतादवस्थ्यमत आह स एव चेति। धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां संवादमुपन्यस्य धर्मिणोधर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्थमेव चेति। धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे युक्तिमप्याह अत एवेति। धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः। ननिवयंगौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापक

गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामितिग्रहपदं न भानपरं किन्तूपस्थितिपरं तत्कालोत्पन्नत्वं सप्तम्यन्तदशापदार्थं इत्यवधेयम्॥ ननुगोत्वत्वाग्रहेगोत्वे अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुर्ग्रहम् अभावप्रत्यक्षम् प्रति अनुयोगितावच्छेदकप्रकारोपस्थितेर्हेतुत्वादितिवाच्यम्। अभावलौकिकप्रत्यक्षंप्रत्येवतद्धेतुत्वात् अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वे निर्धर्मितावच्छेदकग्रहेऽपि प्रतिबध्यतापेयत इतितुच्छम् धर्मांतरावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकरूपरामर्शस्यापि प्रतिबध्यत्वापत्त्या तादात्म्येन गोत्वानुमितिहेतुत्वात्॥ यदपि गोत्वत्वातिरिक्त धर्मावच्छिन्नकिंचिदवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविशेष्यतानिरूपिततादृशानवच्छेदकत्वप्रकारताशा-

अग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापक-
त्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादात्म्येन गोव्यतिरेकाच्च

त्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उक्तम् गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेर्ज्ञानदशायामुत्पन्ना या इयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेपि गोत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदौति । आदिनापक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः सास्नाव्यापकतावच्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिध्रौव्येपि तद्विशिष्टस्य यत्र न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वम् वाच्यमित्याशयः । यत्तु गोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गोत्वे सास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकत्वरूपेण तदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छम् । व्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तुल्ययुक्त्या शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यहेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसाध्यकत्वस्य दुर्वारत्वापत्तेरिति दिक् । प्राञ्चस्तु गोतादात्म्यस्य सास्नाव्यापकत्वग्रहादेव

ज्ञान त्वेन प्रतिबध्यत्वोपगमान्नदोषः । प्रमेयंच तादृशानवच्छेदक
मिति । प्रमेयत्वेन गोत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यक ज्ञानवारणायानिरूपकत्वा
न्तम् । यदि च गवेतरासमवेतत्वाभावविशिष्टगोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वं गोत्वत्वमिति गोत्वत्वनिष्ठाभावावच्छिन्नैवावच्छेदता
तदा तद्बुद्धिसंग्रहार्थं गोत्वत्वातिरिक्तकिञ्चिदवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरू
कत्वं विवक्षणीयमिति समाधानम् । तदपि विनिगमका भावेन सर्वत्रसर्वेषां
निर्धर्मितावच्छेदकग्रहाणां प्रतिबध्यत्वप्रसङ्गःयत्रनसः तत्र तन्नेतिनियुक्ति
कप्रमादमात्रमिति मनसिकृत्वोच्यतेवक्ष्यमाण प्रतियोगिताधर्मिकोभया-

सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति । एवञ्च संयोगेन गगनादेरपिद्रव्यत्व-व्याप्यत्वम् । वृत्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छे-दकसंबन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यसंबन्धत्वाभि-

---

गोतादात्म्येन सिद्धिसम्भवान्न तदनुरोधेन गोतादात्म्येन व्यापकत्व स्वीकारो युक्तः सम्बन्धगतव्यापकत्वग्रहादेव सम्बन्धिनोनुमितेर्मि-श्रादिसम्मतत्वात् अत उक्तं गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामिति गोतादा-त्म्यत्वाग्रहदशायामिति तदर्थ इत्याहुः तच्चिन्त्यम् गोत्वत्वाग्रहदशा यामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहो यस्मादितिव्युत्पत्त्या गोत्वबाधनिश्चय दशायामित्यर्थः तथाच तदानीमयं गोरित्यनुमित्यर्थं धर्मिणो धर्म व्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि वदन्ति । गौरिति । सिद्धयतीति परेणान्वयः । गोर्व्यतिरेकादिति । तादात्म्येनेत्यनुषज्यते । एवञ्चेति सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वप्रवेशे चेत्यर्थः । संयोगत्वेन संयो गमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे वृत्यनियामकसम्बन्धस्या पि तत्वं सर्वसिद्धमतो मात्रपदम् । सम्बन्धरूपत्व इति । अन्यथा तादृशप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्धया गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्घटमेव स्यादिति भावः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदक त्वेपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्वं सम्पादयति साध्यतावच्छेदक सम्बन्धेनेति । तथाच सम्बन्धान्तरावच्छिन्नघटाद्यभावमादायैव ल क्षणसमन्वय इति भावः । द्रव्यत्वस्य गगनासंयुक्तविभ्वन्तरे तद्व्य भिचारित्वात् हेत्वन्तरमाह पृथिवीत्वादीति । व्यापकत्वमिति । गग नादेरिति पूर्वेणान्वयः । ननूत्पत्तिकाले अन्यस्य प्रलयकाले नित्यस्य पृथिवीमात्रस्य गगनाद्यभाववत्वात् कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वम-त आह तदभाववतोपीत्यर्थः । संयोगेन । वृत्यनियामकसंयोगेन । तत्सम्बन्धित्वात् । गगनादिसम्बन्धित्वात् । नन्वेवंनिरुक्तव्याप्तिज्ञा

भावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितम् ॥इति ॥ केचित्तुगोत्वत्वाद्य ग्रह दशायामपि स्वरूपेण भासमानगोत्वावच्छिन्नेहेतुसमानाधिकरभेदप्रतियो-गितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभाव घटितताादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येनस्वरूपतोगोत्व प्रकारकानुमितिस्सम्भवत्येव एक रूपेणावच्छेदकत्वेऽपि अव-च्छेदकतानवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावंस्वीकृत्यैवान्यो-न्याभावघटितलक्षणस्य ग्रन्थकृतायद्रूपावच्छिन्नमित्यादिनापरिष्करणो य-त्वात् अन्यथायद्रूपावच्छिन्नंहेतुसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेद-

धाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्संबन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव । न तु वृत्तिनिया-

---

मात् घटो गगनवानित्यनुमितिः प्रमात्वादत आह सिद्धिरपीति । तथैव । वृत्त्यनियामकसंयोगेनैव । तथाच तादृशसम्बन्धेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तेनासम्बन्धित्वादिति । येन सम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यं परामर्शेभासते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तदंशे सम्बन्धविशेषनिवेशनस्य वानङ्गीकारमतेप्याह अव्यापकत्वाच्चेति । तेनेत्यनुषज्यते । तथाच यादृशसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितिः फलमतो वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वासम्भवादेव नतेन साध्यस्य प्रमानुमितिरिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेनापि गगनस्य पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्वारन्तादृशसम्बन्धेन गगनसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वस्य च गगनादावसत्वादत आह व्यक्तीत्यदि । इदम् । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनादेरव्यापकत्वम् । तथा च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभावेपि स्थास्यतीति भावः । कालिकसम्बन्धेन गोत्वादौ साध्ये घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतो नाव्याप्तिः भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटादौ प्रतियोगिव्यधिकरण्यसम्भवादत उक्तमष्टद्रव्यतिरिक्तेति । पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु ज्यायः गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्व्युदासादिति ध्येयम् । कर्मात्मकखण्डकाले-

---

कमितिलक्षणस्यमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ने अवच्छेदकत्वमत्वेनशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नेतदभावासत्वेनासंभवप्रसंगात् केवलान्वयिग्रंथेच प्रतियोगिनि प्रतियोगितानवच्छेदक रूपेण प्रतियोगित्वा भावस्यैव अवच्छेदके व्यवच्छेदक तानवच्छेदक रूपेण वच्छेदकत्वा भावस्या प्रामाणिक तया व्यापकता ज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्यस्व रूपतो भान संभवतो व्यभिप्रायेण व्यापकता ज्ञान हेतुतामते स्वरूपतो ज्ञान वादिप्रकारकप्रमानुमितेरनुपपत्ते र्वक्ष्य माणत या पूर्वापर ग्रंथ विरोध इति प्राहुः ॥ इति शम् ॥

मकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणाऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । न च

स्यापि भिन्नकालीनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रवृत्तिस्पन्दत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरतश्चरमं द्रव्यपदम् । समवायसम्बन्धेन हेतुतालाभाय।धर्मपदम् । अन्यथा कालिकेन महाकालत्वाद्यधिकरणघटादौ प्रतियोग्यधिकरणातीततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम्। तादृशधर्मस्य महाकालत्वादेः समवायादिना व्यापकत्वं संयोगाद्यवृत्तेः सुघटमित्यत उक्तम् विशेषणतेति । कालिकविशेषणतेत्यर्थः। व्याप्यवृत्तिप्रमेयत्वादेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वं सम्भवतीत्यत उक्तमव्याप्यवृत्तीति । तादृशं साध्यं घटादिकं द्रव्यत्वादिकञ्च तद्वतोपि कालस्य तदनधिकरणदेशावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदभाववत्वात् । नह्येवंविधो वाच्यत्वादिः तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य कालेऽसम्भवादिति भावः । न स्यादिति । तथा च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः । प्रथमविवक्षानुसारेण दोषं सङ्गमयति स्वावच्छेदकेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य असम्भव इति परेणान्वयः । द्वितायविवक्षानुसारेणाह तेनेति सम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभाव एव महाकाले प्रतियोगिव्यधिकरणः सुलभः । न चात्र विशेषणताविशेषशब्देन महाकालनिरूपितविशेषणताया एव विवक्षितत्वात्तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्यै वोक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भव इ-

ति वाच्यम् । तथा सति कालमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न स्यादित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽष्टद्रव्यातिरिक्तस्याभिधानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमतं तु इत्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च । महाकालीयविशेषणतया गगनादेर्वृत्तिमत्वेपि तादृशसम्बन्धसामान्ये महाकालत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् तादृशघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्त्वादितिचेन्न । तदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घटः कालोयं महाकालान्यत्वविशिष्टघटवानित्यादिप्रतीत्या महाकालस्यापि तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटवत्वात् । अन्यथोक्तप्रतीत्या खण्डकाल एव विशिष्टघटवत्त्वावगाहने वस्तुमात्रस्यैव महाकालेऽसत्वप्रसङ्गात् इदानीन्तदानीमित्यादिप्रतीतिव्यतिरेकेण महाकालविषयिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः कुत्राप्यसत्वात् । नचैवं खण्डकालस्याधिकरणत्वे मानाभावः पटध्वंसविशिष्टः कालः पटवदन्यः इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनैव खण्डकालस्यापि तथात्वादिति सिद्धान्तानुसारी पन्थाः । परेतु महानसीयवह्नित्वेन वह्निघटोभयत्वेन वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यच्य निभियाऽवश्यं साध्यतावच्छेदकाघटको यः साध्यवृत्तिधर्मः तदनवच्छिन्नैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता लक्षणे प्रवेशनीया प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनासतो धर्मस्य तादृशसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वासम्भवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनिवेशायोगात् । एवञ्च प्रकृते महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकाघटकेन महाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्धिसम्भावनापीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण तादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्व हेतुमत इत्यत्रावच्छेदकवैशिष्ट्यमवश्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यम् । अन्यथा तप्तायःपिण्डस्यापि कालिकसम्बन्धेन यद्धूमत्वविशिष्टं वह्न्यादिकं संयोगसम्बन्धेन तदधिकरणतया धू-

तादृशसंबन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा
चावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । सत्ताद्यधिकरणकर्मादौ
समवायेन ज्ञानसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्त्तत्वोभय-

---

मवान् वह्निरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । एवञ्च यत्र समवायेन घटत्व-
विशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्ट
घटत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तत्र त-
त्त्वात् विशिष्टनिरूपितसमवायानभ्युपगमादतस्तादृशाभावमादाय
न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्ते-
र्भेदाद्विशिष्टसाध्यकस्थल एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना
नधिकरणत्वं हेतुमत इति वक्तव्यम् अविशिष्टसाध्यकस्थले तु या
दृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव लाघवात् वक्तव्यम्
तथाच शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि
प्रतियोगिसमानाधिकरण एव प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेदक
धर्मस्वरूपैव लाघवात् नतु प्रतियोगिस्वरूपा तेषां नानात्वेन गौरवा
दतो नैकप्रतियोग्यनधिकरणत्वमादाय संयोगि एतत्त्वादित्यादावव्या
प्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्या
प्तिवारणार्थमेवाविशिष्टसाध्यकस्थलेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशस्य प्रामाणिकतया गौरवस्याकिञ्चित्कर-
त्वादिति । सार्वभौममतमाशङ्क्य निराचष्टे नचेति । साध्यमितिपरे-
णान्वयः । तादृशसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः इ
दञ्चावृत्तीत्यस्य प्रतियोगिन्या वृत्त्यान्वितम् । तादृशपदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदक
सम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तादृशसम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह सत्त्वादी
ति । विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते सत्त्वात् घटादौ ज्ञानाभाव-
स्य सहजत एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सम्भवतीत्यतः संयोगसा-
मान्यस्य चेति । नातिप्रसङ्ग इति । ज्ञानवान् संयोगवान् वा सत्त्वा
दित्यादौ नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सत्तावद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य सं-
योगाद्यभावाद्युक्तातिव्याप्तिवारणमेव यत्किञ्चिदित्यस्यापि प्रयोज-

त्वविशिष्टगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्द्रव्यावृत्तीति

नमित्यवधेयम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह भूतत्वेत्यादि । स्वयं मनसः खण्डनात् भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकमूतत्वस्य सद्धेतुतामाशङ्क्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि । विशिष्टान्तद्वयं मनोगुणयोः क्रमेणान्वितम् इदंच विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वं विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य । अन्यथा सार्वभौममते उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वे भूतत्वमूर्तत्वोभयगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वयोरतिरिक्ततया तयोः सहजत एव मनोगुणाद्यवृत्तितया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति ध्येयम् । सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्यं त्विति। तथाच संयोगि द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेव सामन्यपदमिति भावः । विशिष्टस्येति । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थः । तथा च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । ननुतादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदककत्वं सामान्यकान्तेन विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह समवायेनेति । ननु समवायेन जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देयं देयं चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्तौ साध्यतावच्छेदके व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्वविशेषणमतो न तत्रत्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह संयोगादीति गुणकर्मान्यत्वेति । एकैकोपादाने तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रसिद्धमत उभयोपादानम् । अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरत आह । हेतुमतीति । अत्र विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमे स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्धेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वस्य विवक्षणान्नोक्तदोष इत्यस्मद्गुरुचरणाः । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणयावद्धेत्वधिकरणको या यस्तदन्यत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वाच्यमतो गगनाभावमादायैव प्रसिद्धेर्न कोपि दोषः ।न चैवं यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्तत्सम्बन्धा

वाच्यम्। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः। मैवम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे वन्ह्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य

न्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरस्तु तथा च घटवान् महाकाल त्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभावोऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणः सम्भवतीति वाच्यम्। घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात्। तादात्म्येन तथाविधानधिकरणत्वसम्भवेऽपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् अन्त्यावयविभिन्नस्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्तिः इति प्राहुः तादृशसम्बन्धसामान्य इत्यस्य पूर्ववदर्थो बोध्यः। कुत्रचित्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्य इत्येव पाठः। विवक्षितत्वादिति। अभावान्तमूलग्रन्थेनेत्यादिः। तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। सम्बन्धसामान्य इत्युक्तौ कालिकसम्बन्धे धूमप्रतियोगिकत्वायःपिण्डानुयोगिकत्वोभयसत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकेति। समवायिनः संयोगेन साध्यतायां जातिमत्वादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व हेत्वधिकरणगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादतः सम्बन्धपदम्। यद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रकृतसाध्यकानुमितिः फलं तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धसामान्य इति तु फलितार्थः। घटीयसंयोगे पर्व-

तीयसंयोगे वा हेतुमन्महानसानुयोगिकत्ववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः सामान्यपदम्। तथाच महानसीयवह्निसंयोग एव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिः। संयोगसामान्य एव हेतुमदयोगोलकानुयोगिकत्वधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। संयोगसामान्य एव समवायनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोरभावसत्वात्तथैनाव्याप्तिरतस्सामान्येति सामान्यपदमुभयत्रान्वितमिति भावः। तादृशोभयाभावश्च स्वरूपसम्बन्धेन बोध्यःतेन समवायादिना तदुभयाभावस्य सम्बन्धमात्रे सत्वेपि सद्धेतौ नाव्याप्तिः। एतद्घटवान्कालान्तरीयतद्घटत्वादित्यादौ एतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्घटानुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावान्तरमादायातिव्याप्तिः। गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणासम्भवश्च स्यादतो निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसामान्याभावं परित्यज्य तदुभयसामान्याभावः उक्तः। ननु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य तथाविधसम्बन्धसामान्ये वा यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य व्यतिरेकः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकस्य कथं नोक्तमिति वाच्यम्। द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्याप्तेः प्रमेयानुयोगिकसंयोगसामान्ये व द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम्। एवञ्च कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्वेपि गगनप्रतियोगिकत्वविरहाद्गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इति भावः। ननु हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं यदि तद्वृत्तित्वं तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमप्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य कालिकसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तित्वात्। यदि च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य संसर्गतानियामको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव तदनुयोगिकत्वं तदा संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां द्रव्यजात्यन्यतरत्वादावतिव्याप्तिः जातौ समवायेन द्रव्यप्रसिद्धेः नच

चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्व-

---

साध्यताावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभा
ववत्व विवक्षितम् तत्र च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव
वाच्यमिति साम्प्रतम् । अत एवेत्यादि वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिप्रस-
ङ्गात् । समवायस्यैकत्वेपि तदवच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणतायां निरु-
क्तोभयाभावसत्वेन द्रव्य जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादिति चेन्न ।
संयोगः पर्वते वह्नेः सम्बन्धो न तु वह्नौ पर्वतस्येत्यादिप्रतीत्या हि
किञ्चित्प्रतियोगिककिञ्चिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धम् कुत्र-
चिदेव संयोगादौ न तु सर्वत्र तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोतिरिक्तो वे
त्यन्यदेतत् । तथाच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति
योगिकसम्बन्धत्व हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्ब
न्धत्वोभयाभावस्य विवक्षणाद्धूमसंयोगस्यायोगोलकानुयोगिकसं-
सर्गत्वविरहादेव नातिप्रसङ्गः । तत्र यथार्थविशिष्टधीनियामकस्यै-
व तदनुयोगिकसम्बन्धत्वात् । एतेन वह्निमान् वह्निरूपादित्यादाव
तिव्याप्तिः पर्वतवह्निसंयोग एव वह्निप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत
वह्न्यनुयोगिकत्वोभयाभावविरहेण वह्निसामान्याभावस्य लक्षणाघ-
टकत्वादित्यपास्तम् । पर्वतवह्निसंयोगस्य हेतुमद्वह्निवृत्तित्वे पि व-
ह्न्यनुयोगिकसम्बन्धत्वविरहेण तत्र तादृशोभयाभावसत्वात् । इद-
न्त्वबधेयम् । यत्र संयोगव्यक्त्या यत्पदार्थयोः परस्परं विशिष्टधीः
प्रमा तत्र तयोरेकस्मिन्संयोगेन साध्ये तदीयरूपादौ व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्य निरुक्तोभयाभावविरहादिति। यत्किञ्चि-
दित्यस्यफलमाह धूमसंयोग इति । अन्यथा वह्न्यधिकरणमहानसा-
नुयोगिकत्वधूमप्रतियोगिकत्वोभयस्यैव धूमसंयोगे सत्वेन धूमाभाव
स्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्गः
स्यादिति भावः । बहुव्रीहिरयं विरहादित्यन्वयि । निरुक्तपदस्य
ळलतः फलमाह चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्वविशिष्टै-
तद्दण्डवानेतद्दण्डादित्यत्र चैत्रवृत्त्येतद्दण्डसंयोग एव चैत्रान्यत्ववि-
शिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व हेत्वधिकरणीभूतचैत्रानुयो
गिकत्वोभयाभावविरहात्तादृशदण्डाभावस्य लक्षणाघटकतयाऽति-
व्याप्तिः स्यात् तदुपादाने तु चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वावच्छिन्नप्रति

स्व गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानु-

योगिकत्वस्याभावादेव तत्रोभयाभावासम्भव इति नातिव्याप्तिरिति
भावः । यदि च प्रतियोगिता प्रत्याश्रयं नानैव नत्वेकेति मतन्तदा चै-
त्रान्यत्वविशिष्टदण्डत्वावच्छिन्नं यच्चैत्रावृत्तिदण्डनिष्ठं प्रतियोगि-
त्वं तदाश्रयप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रानुयोगिकत्वोभयाऽ-
भावस्य संयोगसामान्य एव सत्वान्निरुक्तपदं विनापि नातिव्याप्तिः स-
म्भवतीति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरक्षणार्थमुक्तमेतदिति । यद्यनु
योगिता प्रत्याश्रयं नानैव नत्वेकेति मतन्तदा दण्डसामान्यस्य हेतु
त्वे एतद्दण्डप्रतियोगिकसंयोगसामान्य एव दण्डान्तराधिकरणीभू-
तयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वादेर्वोभयाभाव सत्त्वादतिव्याप्तिविरहः
स्यादतो हेतावेतदिति । संयोगेन साध्यतायां निरुक्तपदव्यावृत्तिमु-
क्त्वा समवायेन साध्यतायां तामाह गुणकर्मान्यत्वेति।इदञ्च समवा-
यस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वे तु तत्र गुणानुयोगिकत्वविशिष्टस-
त्ताप्रतियोगिकत्वोभयत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । यद्यपि यादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्याद्युक्तौ वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगसामान्य एव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिकत्वधूमाधिकरणपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् । न
च निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताप्रमायां सांसर्गिकवि
षयत्वमेव निरुक्तप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यं तच्च पर्वते वह्निधूमयोः प्र
त्येकसंयोगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्यथा पर्वतः संयोगेन वह्नि
धूमोभयवानित्यादिप्रमाया दुर्घटत्वापत्तेरिति वाच्यम् । तथासत्यत
एवेत्यादिना वक्ष्यमाणाया वन्हिधूमोभयवान् वन्हेरित्यत्राऽतिव्या
प्तेरसङ्गत्यापत्तेः वन्हिधूमोभयवत्ताप्रमानियामकसंयोगमात्रस्यैव
हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकानुयोगिकत्वाभावेन वन्हिधूमोभयत्वाऽ-
वच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्त्यसम्भवात् । तथापि साध्यसाधन
भेदेन व्याप्तेर्भेदात् व्याप्यवृत्तिधर्मेण साध्यतायां निरुक्तपदमप-
हाय यादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावस्यैव प्रवे
शान्नोक्तस्थलाव्याप्तिः । न चैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिः, तद्वारणस्य अत एवेत्यादिना वन्हिधूमोभयवान् वन्हे-

यौगिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः। स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता सा

रित्यादौ ग्रन्थकृतैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति। वस्तुतः सम्बन्धस्यैकप्रतियोगिकत्वापरानुयोगिकत्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धत्वाप्रसिद्ध्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः। अत एवाग्रे वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दास्यते, न च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेव तादृशोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धत्वप्रसिद्धिसम्भवः। प्राचां मते प्रकारित्वादौ सम्बन्धत्वाभावात्, विशिष्टधीनियामकस्यैव तथात्वादिति ध्येयम् नचैवमपि घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विषयितासम्बन्धेगगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्वेन गगनाभावमादायापि प्रसिद्ध्यसम्भवादिति वाच्यम्। तादृशसम्बन्धेन घटादेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशादिति ध्येयम्। अत्र ब्रूमः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्वं हेतुमतस्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिखण्डशः प्रसिद्धिर्विफला कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपित स्वरूपसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव हेतुमति सत्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभत्वात् इति ध्येयम् एवं यादृश प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिता कथं नोक्तेति चिन्तनीयम्। कालस्य जगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह स्वरूपसम्बन्धेनेति। कालिकविशेषणतयेत्यर्थः। गगनादेरवृत्तित्वप्रवादस्तु संयोगसमवायपरः। तथा चोक्तप्रणाल्याऽपि गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः। निरुक्तेति। प्रतियोगितावच्छेदकस-

मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्ब.

म्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासामान्य इत्यर्थः। तथाच संयोगादिना घटाद्यभावमादायैव घटवान् महाकालत्वादित्यत्र सङ्गतिः। घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वेन धूमादेर्वह्न्यादिव्यापकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति। तथाच धूमनिष्ठतादृशप्रतियोगितायामेव तदुभयसत्वाददोषः। यत्सम्बन्धेति। समवायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेतावव्याप्तिः साधनवन्निष्ठस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसमवायोभयावच्छेद्यतासत्वादतो धर्मसम्बन्धयोरुपादानम्। तथाच तदभावप्रतियोगितायां धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयोगेन चावच्छेद्यत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः। अत्रच क्वचिद्यादृशसम्बन्धावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यम्। शब्दैस्तस्यानुपादेयत्वात् तेन धूमवति तत्तत्संयोगसम्बन्धेन वह्निसामान्याभावसत्वेपि नाव्याप्तिः तत्तत्संयोगाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात् संयोगत्वस्य सम्बन्धविधयावच्छेदकतावच्छेदकत्व एव तात्पर्यात्। एवं यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि क्वचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नेति बोध्यम् तेन दण्डिमान् दण्डसंयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायां तद्दण्डावच्छेद्यत्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्वेपि नाव्याप्तिः। प्रमेयत्वावच्छेद्यत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तौ विशिष्टाभावमपहाय तादृशोभयाभाव उक्तः। नच निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीययद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं व्यापकमित्यस्तु धर्मान्तरावच्छिन्नाभावांशे न लाघवादिति वाच्यम्। घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्तेः। तादृशद्रव्यत्वभेदमादाय कथञ्चित्तत्र लक्षणसमन्वयेपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदीर्घत्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात्। तत्रापि दध्यन्तरानुयोगिकसमवायादिसम्बन्धेन हेतुमतः प्रकृतसाध्यानधिकरणत्वे तूक्तक्रमेणापि व्यापकत्वं सुवचमिति तु विभाव्य

न्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन

नीयमिति । तेन सम्बन्धेनेति । नचैवं संयोगेनापि रूपस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वापत्तिः तेन सम्बन्धेन रूपाभावप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तथात्वेपि तेन सम्बन्धेन रूपसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यैव व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिविरहात् यद्धर्मेत्यत्र धर्मस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनापि विशेषणीयत्वाद्वा । नच वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । तादृशसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्व पक्ष एवैतन्निरुक्त्यादरात् । निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तु न युक्तम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः । यद्वा स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्व यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं विवक्षितम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं सर्वसम्मतमेव, चैत्रो न पचतीत्यादौ वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टायाः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वय दर्शनात् । व्यभिचारिणि तु साध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः । ननु व्याप्यवृत्ति साध्यकस्थलेप्युक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यम् । अन्यथा दण्डिमानित्यादौ दण्डत्वादिप्रकारेण व्यापकत्वानुपपत्तेः । तथाच प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नस्याप्रसिद्धेः । नच प्रकारित्वादौ तत्प्रसिद्धिः प्रतियोगितानिष्ठाया एवावच्छेद्यतायाः प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारणैकावच्छेद्यत्व विरहेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेरत आह समवायेति । ननु स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्वेपि प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तादृशोभयाभावविवक्षयैव सर्वसाम

मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियो गितावच्छेदकत्वं सुलभम् । अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादि-प्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्वेऽपिद्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामानाधिकरण्ये

अस्ये कृतं विवक्षान्तरेण घटवान् महाकालत्वादित्यत्र घटीयतादृश-विशेषणतायां पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण पटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवात् कालः प्रमेयवान् महाकालत्वादित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवानुपादेयत्वेन निर्दोषादतः पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह अत एवेति । यद्यपि संयोगमात्रस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहाद्वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैव नातिव्याप्तिसम्भावना तथापि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । विरहेपि चेति । चकारस्तु प्रामादिक इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु संयोगस्य सम्बन्धमात्रस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावपीत्यर्थः । तथा च सम्बन्धमात्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसम्बन्धत्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धस्याप्रसिद्धया तादृशप्रतियोगिकत्वस्य लक्षणाघटकत्वेपि वन्हिधूमोभयवान् वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । प्रकारित्वादेः सम्बन्धत्वे मानाभावादिति तु प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः । केचित्तु वन्हेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरं चाव्याप्तिर्वेति पाठं कल्पयन्तो द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिं वन्हिधूमोभयवान् धूमादित्यत्र चाव्याप्तिमेव पूर्वलक्षणे दोषं सङ्क्रमयन्ति । ननु स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगित्वस्य विशिष्टधीजनकत्वरूपसम्बन्धताघटकनियमघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह प्रतियोगित्वादिरिति।

ऽपि संबन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते। दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम्। अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः। तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात्। विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वत्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येक देशिनः।

आदिना ऽवच्छेदकत्वपरिग्रहः। न सम्बन्धत्वेनेति। प्रतियोगित्वादिधर्मान्तरप्रकारेण हेतुमन्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः। संयोगत्वादिनैवेति। ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यम् किं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतास्थले तेन सम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वस्यावश्यं प्रवेश एवेत्यतः सम्बन्धत्वेन निवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह। दर्शितञ्चेति। विशेष्यविशेषणत्वान्यविशिष्टधीविषयत्वमेव सम्बन्धत्वमिति भावः भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्य प्रवेशे घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावसिद्ध्याप्तिरित्याह अभावत्वं चेति। इदमिहेत्यादि। इदं चात्यन्तान्योन्याभावत्वयोरभावत्वागर्भतामभिप्रेत्य। तयोस्तद्गर्भतायां त्वाह तदपि वेति। अभावत्वमपि वेत्यर्थः। अपेरभावोऽर्थः। अतिरिक्तविषयतापक्षस्य केन चित्स्वीकारात् दृष्टान्तता। तत्वादीति। विषयतात्वादीत्यर्थः। आदिना प्रकारित्वग्रहः। केचित्तु तत्वं सत्ता आदिना चेदन्त्वस्योपग्रहः तत्त्वेदन्त्वयोः पदार्थान्तरत्वं विनादुर्वचत्वात्तत्रैव पर्यवसानादित्याहुः। तत्त्वेति। प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः॥

इति सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् समाप्तम्॥

टिप्पणी

अथ रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताविशेषणत्वेपि कालिकसम्बन्धेन महानसीयत्वविशिष्टो यः समवायसम्बन्धे

न वह्नित्वविशिष्टस्तस्य संयोगेन साध्यतायां संयोगेन धूमरूपसद्धेतौ हेत्वधिकरणीभूतपर्वतादिवृत्तिर्यः महानसीयवह्न्यभावस्तमादायाव्याप्तिः। नच प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं विशेषणम्। तथापि महानसानुयोगिकसंयोगवैशिष्ट्यरूपमहानसवृत्तित्वघटितसाध्यतावच्छेदककोक्तस्थल एवाव्याप्तेः। समवायेनोभयसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावसम्भवात्। नच तत्रैव साध्यतावच्छेदकताघटको यो यः संसर्गस्तावत्संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं विशेषणम्। एवमपि तत्रैव यत्समवायसम्बन्धेन महानसीयत्वविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्याभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितायाः साध्यतावच्छेदकताघटकीभूतसमवायकालिकोभयसम्बन्धावच्छिन्नाया अवच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्ववह्नित्वयोः सत्त्वेनाव्याप्तेः। नच महानसीयत्वनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्ने वह्नित्वनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताघटकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तादृशवह्नित्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताचाऽऽधेयता तन्निरूपिताधिकरणताया हेत्वधिकरणमात्रे सत्त्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन लक्षणाघटकतया तमादाय नाव्याप्तिरिति किमर्थं चिन्त्यत इति वाच्यम्। एवं सत्यपि कालिकसम्बन्धेन वह्नित्वविशिष्टस्य समवायेन महानसीयत्वविशिष्टस्य वह्नेः संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि धूमे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नमहानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधेयतानिरूपिताधिकरणतावदन्यहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेन लक्षणाघटकतया अभावान्तरमादायातिव्याप्तेः। नच यद्यद्धर्मनिष्ठा यत्संब-

न्धावच्छिन्ना स्वप्रतियोगितावच्छेदकता तत्तत्सम्बन्धेनतत्तद्धर्म विशिष्टानधिकरणत्वं विवक्षितम् । तथासत्युक्तस्थलेऽव्याप्तेः । अथ प्रतियोगितावच्छेदकतायाः स्वावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्व स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व स्वसामानाधिकरण्यैतत्त्रितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वावदन्यत्वेन विशेषणीयत्वान्नदोषः। एवं साध्यतावच्छेदकता, यत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वजातित्वोभयविशिष्टं साध्यं तत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो द्वितीयसम्बन्धनिवेशः।समवाय कालिकसम्बन्धाभ्यां क्रमेण वह्नित्वमहानसीयत्वविशिष्टस्य साध्यत्वेऽतिव्याप्तिरतः तृतीयसम्बन्धनिवेश इति । नैवम् समवायेन ज्ञानत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन जातिविशिष्टस्य साध्यत्वेऽतिव्याप्तेः । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेश्च । अत्राहुः । हेतुसमनाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नत्व स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतासमानाधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यायाः साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायाः अनिरूपकत्व विशेषणम् । उक्तस्थले महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः समवायरूपस्वावच्छिन्नत्वेपि स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्य, वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः कालिकसम्बन्धरूपस्वावच्छिन्नसत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यस्य च विरहात्तयोर्निरुक्तोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यत्वेन तादृशाभावीयप्रतियोगितायास्तन्निरूपकत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिष्ठ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकता निरुक्तोभयसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धविशिष्टान्येति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां व्यर्थमेवेति दिक् ॥

इति तिरुमल नारायणाचार्य विरचित सिद्धान्त लक्षण
जागदीश्याः जयमङ्गलाख्या टिप्पणी
संपूर्णा ।